

(Улаңчызы 2-ги арында).

ИЙИ ДАКПЫР БАЙЫРЛАЛ

Май 24 — Славян бижикиң хүнү. Ынчангаш Россия Федерациязының Чазаның Даргазы Владимир Путин бо хүн бүгү чуртка школа доозукчуларынга сөөлгү коңга хүнү болурун доктааткан.

2011 чылда бүгү Россияда 9 муң ажыг кижиге, ооң иштинде 8 муң ажыг доозукчу школы доозар, а артканнары эрткен чылдарның доозукчулары чаңгыс аай күрүнө экзамендерин дужаарының дугайында дужаалдарны бо сөөлгү коңгаларга номчуп дыңнаткан.

Кызылдың 3 дугаар школы 30 чылын 30 дугаар доозукчуларын үндүрүп турар. Галина Колосовская, Ирина Куулар, Татьяна Потылицина башкыларның удуртканы үш 11 класстарда 19, 15 болгаш 19 ниитизи-биле 53 кижиге өөренип турган. Оларның үжү: Хүн-Сулуу Кыргыс, Юлия Монгуш, Меңги Мачык — медальдарже кордакчылар.

Ол хүн агаар-бойдус арай бүргеге, сооксумаар болганы-биле сөөлгү коңганың байырлалын школының байырлыг хемчеглер эртер залынга эрттирген. Доозукчуларга Тыва Республиканың өөредилге сайыды Анна Потапова болгаш Тыва Республиканың Херэ-женнер эвилелиниң даргазы Раиса Күжүгет, школының доозукчуларының ада-иезиниң мурнундан Чойгана Мачык олар байыр чедирип, чүве чугаалааш, амыдыралдың

чаа чадазынче кирерде, кандыг болурунун дугайында чагыг-сөзүн берген.

Сөөлгү коңганы акы-угбаларына сөөлгү катап дыңнадып турар бичии дунмазын көдүрүп алгаш, 11 «б» класстың өөреникчизи Белек Ооржак долгандыр маңаптарга, чүгле доозукчуларның эвес, а аныяк үезин сагынгаш ада-иелериниң аразында бир иениң безин карааның чажы бүлдеш кыннып турду.

— Амыдыралы кайы хире хеп-хенертен өскерли бээрин олар ада-ожаавайн турар ышкаш. Ам ада-иези ышкаш сагыш чогаан башкыларының кайы хире эргим турганын келир чылында бээр биле бээрлер — деп, ие чугаалааш: «Оруу ак-ла болзунам» — деп немеп кагды.

Чаңчыл езугаар доозукчулар аллеясына ыяштарны тарып, доозукчуларның вальзын башкыларына бараалгаткан доозукчу класстың өөреникчилери сагыш-сеткилин көдүрлүүшкүнүг эң уттундурбас байырлалын орайга чедир диско-текага танчылап доосканнар.

Айлаң ДАРЖАА.

ЭЛЕКТРИ ШУГУМУНУҢ ТУДУУ ЭГЕЛЭЭН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Тыва чоннун алдар-ады, чаагай, чедимчелиг чоруунга болгаш бай-шыырак амыдыралына улуг идиг болур тудугнун бирги баганазын тургузар дээш манап турган тудугжуларга Шолбан Кара-оол «Че-ве, бурган-биле эгелээлиңер!» деп айтышкынны бээрге, федералдыг четки компаниязының тугун киискиткен багана-даа оожум көдүрлүп үндү. Ооң деңзүгүрүн өйлеп турар ийи кыдында машиналарның дузазы-биле багананы байырлыг-биле тыва черге тургузупту. Электри четкизиниң тудуунун хакас салбырының удуртукчузу Александр Дрожинин, «Уралэнергострой» КХН-ниң девискээр начальниги Альбек Исеновтун болгаш тудуг-жуларның девидеп, аажок сагыш човап турары илдең болду. Соокка турум болзун дээш тускай холуксаа-биле чагган, узуну 18 метр багананың соон дарый тудуг уламчылап кириптер. Бо чылын сентябрь айның төнчүзүгө чедир тудугнун бир дугаар девискээри — 80 км черге электри шугумун шөөрин планнап турар.

Шолбан Кара-оолдун чугаалап

турары-биле алырга, Россияның Президентизи Дмитрий Медведевтиң деткимчези-биле барык 400 млрд. өртөктүг төлөвилелдин бот-танылгазын Тывада чорудуп эгелээн. 220 кВ электри шугумунун тудуу республиканың амыдыралына канчаар-даа аажок чугула черни ээлээр. Бистиң республикага немей 95 мегаватты берип турары дээрге-ле, бистиң ажил-чорудулгавыска, бурунгаар сайзырал-хожүлдөвиске улуг идегелди берип турары ол.

«Республикавыс хүнден хүнге өзүп сайзырап турар. Чоокку чылдарда гидроэлектростанцияны база Тывага тударын планнап турар бис. Бо айтыргыны амгы үеде шыңгыы өөренип эгелей берген. Ынчангаш чаңгыс черге турбайн, бурунгаар хожүп, күженишкынниң ажилдаары чугула» — деп, Шолбан Валерьевич айтыткан.

Александр Дрожининниң чугаалап турары-биле алырга, «Урал-энергострой» КХН-ниң арынга тудугжуларны көөрү онза өөрүнчүг. Чүге дизе олар Россияда аргадуржулгалыг, шыырак тудуг организациязы бооп турар. Оларның харысгалыг, бедик шынарлыг ажилының түңнелинде

ук тудугну 2012 чылдың айда доозары планнаттыны «Уралэнергострой» тудугнун ажилына республика тудугжуларын хаара тудуп, бодунун салбырын аякка чангаш 220 кВ электри шугумунга тыва оолдар ах дээрзинге чигзиниг чок.

Алдынай БАДЫ

В.ШАЙФУЛИНИЧ чур.

2010 ЧЫЛДЫҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ: КАДРЛАР-БИЛЕ АЖЫЛ

Эрткен чылдың болушкуннарындан уттундурбас чүүл — Тываның ийи палаталыг парламентиңин дүжүргени болур. Ону бюджет чарыгдалдарын чогумчалыг болдураары-биле боттандырган.

Ооң алыс утказы чүл дээрге, чүгле акша-хөрөңгини камнап алыры эвес, чамдык политологтарның санап турары дег, Шолбан Кара-оолдун политиктиг удурланычыларын чайладыр дээни эвес, а республиканы эргелеп-башкарының талазы-биле өөдежогун көргүскен системаны, ылаңгыя хоойлужудулга болгаш төлээлекчи эрге-чагыргалары эде тургузарының эргежок чугулазын үениң негеп келгени болур.

Ийи палаталыг Улуг Хуралда чаңчыл апарган төлээлекчи чорудулгалар республиканың сайзыралының негелделеринге чамдыкта дүүшпейн баар турган. Чыл санында өөскүп турар чөрүлдээлерин болгаш республика бюджетин бадылаарына депутаттарның үндезин чок негелделерин, инвестиция шыгжамырын үлээр чоруктар, а ол ышкаш эрге-чагырганың күүсекчи, суд болгаш оске-даа адырларының шиитпирлеринге дорт удурланышкыннар болуп турганы кайын уттундурар. Парламент корпусунун эмин эрттир улуу болгаш чөрүлдээге хандык-шылдыг чоруу республиканы сайзырадыр талазы-биле чугула шиитпирлерин дарый хүлээп алыр арганы бербейн келген, ооң уламындан регионга экономиктиг кудулаашкынның, социал хомудалдарның кол чылдагааны болуп келген.

Депутаттарның үрегдекчи сагыш-хоону улам өөскүп келирге, 2010 чылда Чазак эмин эрттир улуг парламентиңин дүжүрер талазы-биле референдумну эрттир ажилды эгелээн. Апрель 11-де Тываның Конституциязынга өскерилгелерни кириген, парламентиңин 9 профессионал депутаттарга чедир кызыраарын болдурган. «Чаңгыс демниг Россияның» дузазы-биле күскү сонгулдаларда чаңгыс палаталыг Хуралдың составына ол партияның төлээлери кирип, эрге-

чагыргаларның адырларының аразында чөрүлдээлерин узуткаан болгаш харылзаалар тударының баазыын тургускан.

Оппозисчи парламентиңин дүжүрери улуг сорулга эвес-тир. Ол дээрге Шолбан Кара-оолдун регионну ажыктыг удуртурунун улуг планнарының кезээ болур. Чаа парламент соңгуткан соонда оралакчыларын болгаш сайыттарны, оларның оралакчыларын шуптузун халажылгаже ооң үндүрүпкени таварылга эвес. 2010 чылдың түңнелдерин езугаар оларны катап томуйлаан, чамдыктарын бадылавайн барган, а өскелерин ээлчеглиг шылгалдага чедир артырып каан. «Артык» кадрлардан чарлырының айтырыын Чазактың бодунун Аппарадынга база шиитпирлээн.

Ооң-биле кады Чазактың, яамыларның болгаш ведомстволарның, оларның салбырларының тургузуун, а ол ышкаш күрүнө органның хүлээлгелерин база эде көргөн. Кижиге бүрүзүнүн кылыр ажилын ылавылаар, ону катаптаар чоруктарны чайладыр, хамаарышпас хүлээлгелерден хостаар, оларның ажил-чорудулгазын үнелээриниң критерийлерин тодарадыр талазы-биле ажилдарны кылып чоруткан.

Шак ол чаартылгаларның үезинде албан-дужаал ээлээрнерин күш-ажыл төлөвилериниң системаны өскерткен, чижээлээрге, чидирген үезин болгаш «шокарлаан» саазынын эвес, а күрүнө албан-хаакчыды бүрүзүнүн ажилының төнчү түңнелдерин барымдаалаар апарган.

Кады кылыр ажилдарның ажыктыын бедидер сорулга-биле тус чер бот-башкарылга органның биле Чазактың кады ходелешкиннерин база чаарткан. Оларның удуртукчуларын соңгуурунга кандыг-даа салдар чедирер арга Чазакка чок турган. Дыка хой кижилер ону ажыглап, соңгукчу-

ларның болгаш республиканың эрге-ажыктарына эвес, бодунун эрге-ажыктарына дүүштүр соңгудуп ап турган. Эң-не шуугаазының болган төөгү — Кызыл кожуунун чагыргазында албан-дужаалды соора ажыглаар чоруктар болган.

Муниципалитеттерде албан-дужаал ээлээрнериниң кара туразында аажылаашкыннарына удур арганы республиканың Чазак эрткен чылын тып алган. Тус чер бот-башкарылга органның удуртукчуларын түр үеде ажилындан чайладырын талазы-биле хоойлуну хүлээп алырының эгелекчизи Чазак болган. Ону чайладырда албан-дужаал ээлээр кижиниң кем-херек-биле холбашканына хамаанчок, ооң шыңгы эвезинге чигзиниг-ле барымдаа болур. Хоойлу ажилдап эгелээн.

Күрүнениң эргелеп-башкарылгазының чаа аргаларын дилеп тыварының баштайгы базымы ол болган, ооң дээштиин республика эскерип каан. Ажил чок кижилерни ажилга тургузар аргаларыны тыптып турары ооң бир чижээ. Бо таварылгада чаа заводтар болгаш фабрикалар тутпаан, эргелеп-башкарылганың билдиги шиитпирлери, Аппарат ажилдакчыларынга немелде күженишкыннер негетинген. Ажилы чок кижилерниң алыр пособиесин Чазак бодунун бизнестин ажыдып алыры-биле оларның эге капиталы кылдыр шилчидерин, бир эвес акшаны, шынап-ла, ажил-херекке ажылгаар болза, бүдүн чылдың социал төлөвирин бериптерин чонну ажилга хаара тудар албанга чөпшээрээн.

Бо ажилды көөрге бөдүүн ышкаш сагындырар. Херек кырында ооң артында хой-хой, нарын ажилдар бар. Ону кылыр бетинде ажил чок кижилерниң кылып болуру биче бизнестин хевирлерин тывар, бүртүкел чорудулгаларын бөдүүнчүдериниң аргаларын дилээр, үндүрүг онаалдарының байдалдарын барымдаалаар, бизнес-төлөвилелдерниң шилчигезин кылыр, инвестиция алганнарның хүлээлгелер күүселдезинге контроль чорудар дээш, хой-ле ажил-үүлени кылыр алаар.

Ооң түңнели чогумчалыг болган. 2 чыл безин четпес үеде (ол программа 2009 чылда ажилдап эгелээн) аңаа 3710 кижиге киришкен, 2 муң хире чаа ажилчын олуттар тургустунган. Албан-езуу-биле ажил чок бүртүктеткен 7,2 муң кижиге ол эки сан болур. 2010 чылда ажил чок кижилерниң саны немежир ужурлуг турбуже, ооң 0,4 хуу кызырылганы таварылга эвес.

Күрүнө өнчүзүн ажыглааны дээш бюджетче кирипделер идепкейжээ. Чүгле 2010 чылда безин шимчeves хөрөңгилериниң 1700 объектилер, 45 автооруктар, 24 сан агаар транспорту, 100 сан шимчээр хөрөңги, электри ажил-агыының 357 объектизи кирип санаттыган. Мурнунда ол эт-сеп ажылгатынмайн келген азы ээ чок турган. Өнчү эргезин долдурганы, ындыг объектилерни хуужутканы болгаш арендага бергени оларны ажилдадырынга база орулга алырынга эки салдарлыг болган. 2010 чылда аренда төлөвиринден 2010 чылда Тываның каттышкан бюджетинче кирипде 62 хуу хой болган. Республиканың районнарының бюджеттери черден миллион-миллион орулгаларны ап эгелээрнер, чер участоктарын сатканындан кирипделер эрткен чылын баш удур санаанындан 200 хуу болган.

Эргелеп-башкарылга командаларын солаан болгаш күрүнө менеджментке хамаарылганы өскерткен өске ведомстволарда база ажил-херектер чогумчалыг апарган. Бойдус камгалаар ведомстволарда контролду күштелдиргенинден бойдус ажылгалындан орулгалар 150 хуу ажыг кирген, долгандыр турар хүрээлелге таарымча чок салдар чедиргени дээш компенсация төлөвилерин планаттынганындан 158,7 хуу бедик болган, төтчеглекчи чорук дээш торгаалдарының түңү 2009 чылдың деңгелинден 56 хуу өскөн.

Тываның Чазаның Даргазының даалгазын езугаар 2010 чылда бүгү деңгелдин эрге-чагыргаларына чаа технологияларны ажыглап эгелээн чорук — хүн бүрүнүн ажилының шынарын бедидеринге улуг идигни

берген. Чугаа болза, «элек чазактың» болгаш эрге-органның чаңгыс информация порта дугайында болуп турар, омындан бүгү күрүнө аппарат болгаш албан-хаакчы кижиге зүнүн ажил-чорудулгазын апарган. Бюрократчы чорларын ап кагганы, эргелеп-рылга шиитпирлерин камгалаада контролдары боттарының хүлээлгелерин азында, түңнелдиг болгаш лыг кылдыр күүседиринг болуп турар. Шак ындыг дикчи сагылга-чурум му четпейн турган.

Электроннуг чазакты турны дугайында төлөвилел уjur-дузалыг деп санап т Шолбан Кара-оолдун Даргазының күрүнө орган электроннуг системаже дерин харыылаар орала албан-дужаалды тургусканы ооң хүлээлгезинде дох эргилдези болгаш медээле чыдылгазы база кирип тур ажилдың таваа салдыган, келир үеде бүрүнү-биле ах бээр. Ооң дузазы-биле рликаның барык чурттакчы эрге-чагырга органның архивинче кирер эвес, эр башкарылга боттары к болур апаарлар. Бо си республиканы эргелеп-башкарының бүгү технология бир кезин болур ужурлуг.

Эргелеп-башкарылганың комплекзин амгы үениң негезин езугаар долзуу-биле турт берге болбайн аан. Ынчалз эрге-чагырганың амгы командади специалистерниң турт сорулгаларын болгаш күрүн чогумчалыг менеджмент күүседир дээш туржуп турат. А экономиканы болгаш ниити базым санында өскерттир турар үеде эргелеп-башкары дээштиг чоруу дээрге — ажилының түңнелдин бол чарыгдалдарының эвээжи бол ол курлавырлар дээрге, кажан чедишпес чүүлдер-дир.

Юрий НИКИТИН

"2010 чылда республиканың социал-экономика хөгжүлдөзүнүн түңнелдерин дугайында" Тыва республиканың Чазааның Даргазының Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) ИЛЕТКЕЛИ

2011 чылдың май 24

Хүндүлүг Каң-оол Тимурович!
Дээди Хуралдың хүндүлүг
депутаттары!
Коллегалар!

Бөгүн мында аажок чугула
алгаш төөгүлүг байдалга бо
лгаш чыылган бис — **республиканың Чазаа парламентарий-
ринин мурнунга федералдыг
ылгаш республиканың конституция
хоойлуларынга дүүштүр
р дугаар отчедун берип турар.**
рттун болгаш республиканың
дезин хоойлуларынга чогуур
илгелерни кириген.
Тываның Конституциязынга
керилгелерни эрткен чылдың
рельде болган бүгү чоннун
ферендумунга бир үн-биле
ткээн. Сонгукчулар эрге-чагыр-
нын демнежилгези дээш, чоннун
е-ажыктарынга ооң чогумчалыг
ыштыг ажылы дээш бадылаан-
р. Күрүнэ эрге-чагыргазының
ион органнарының тургузуун
лгаш санын чурттакчыларның
нынга болгаш девискээрнин
экономика аргаларына дүүштүр
хузарының дугайында **чурттуң
езидентизинин даалгазын
дерацияның субъектилеринин
азындан Тыва бир дугаарында
үсеткен.**

Чоокку хүннерде отчет кылып
м чораныыс районнарга ужу-
кылгалар үзүндө чедишкн-
ивисти-даа, чептестеривисти-
демегелеп турган дээрзин до-
чугаалаайн. Эң кол чүүл: **пар-
мент болгаш Чазак ам-на кады
ининг ажилдап эгелээн-дир** деп
рүшкүлүг сөстөр дыңналып
ду. Ол дээш четтирдим. Ындыг
тур херек.

Ол чагыг биске хөйүнү хүлээн-
ип турар. Кады ажилдажылга-
болгаш хоойлу чогаадып кы-
р ажилдың чедип алдынган
лизин кудулатпас, харын-даа
егедир ужурулг бис. Көдээ
рга Чазак кижигүнү биле пар-
мент депутаты кады сургакчы-
келирге, политиктиг удур тур-
шкунун үези эрткен, **күүсек-
даа, хоойлужудулга-даа эрге-
ыргалары чаңгыс сорулгалыг
республиканың чаагай чоруу
ш ажилдаар** дээзинин эң эки

**2010 чылдың түңнел-
дерин** чугаалаар бетинде
ол чылдың канчаар эге-
лээн кысказы-биле са-
гындырайн. Чурттуң, рес-
публиканың экономиказы
аажок улуг саң-хөө эко-
номика кризисинин сал-
дарын бергедээшкннер-
биле ажып эртип турган.
Ынчангаш 2010 чылдың
дургузунда саң-хөөнүн
кадыг политиказын, кам-
налгаже угланышкынны
чорудуп, бюджет чарыг-
далдарын эвээжедир тала-
зы-биле хемчеглерни ап
келген бис. Чүгле тендер
садыглажышкынна-
рының болгаш конкурс
чорудулгаларының ачы-
зында күрүнэ чагыгларын
кирип тура **88,7 млн.**

рубльди камнап ап шыдаан бис.

Немелде саң-хөө курлавырла-
рын хаара тудар талазы-биле фе-
дералдыг конкурстарга идепкейлиг
киржип тургаш, пландан ажыр
бүдүн чартык миллиард рубльди
федералдыг бюджеттен шилчитти-
рип ап шыдадыс. Боттун орул-
галары **24 хуу** көвүдээн. Бо херек-
ке депутат корпусунун ачы-ха-
выязы улуг. Бюджет хоойлужу-
дугазына эргежок чугула эдилге-
лерни кириеринге шалыпкын чо-
руунар дээш силерге өөрүп чет-
тирдим. Эрткен чылын республика
бюжедин кандыг-даа шаптараа-
зыннар, негелделер чокта чугаа-
лажып көргөн болгаш хоойлууда
айыткан хуусаада бир дугаар
хүлээп алган. Чүгле **тулгаштырган
бюджет** социал хүлээлгелерни
күүседир болгаш ниитилелге турум
чорукту камгалап арттырар
арганы бээр.

**Орулгалар талазы-биле кат-
тышкан бюджет 15 млрд. 746 млн.
рубльге** күүсеттинген. Үндүрүлгөр
болгаш үндүрүгден дашкаар эвес
орулгалар **3 млрд. 597 млн. рубль**
четкен, 2009 чылдаазына дең-
нээрге, өзүлдө **714 млн. рубль**
болган.

Кожууннарның саң-хөө байда-
лын быжыглаары-биле үндүрүг-
лерни муниципалдыг деңнелче
бадыраын уламчылап, ону чыып
турарын хайгаарап турар бис.
Орулга үндүрүүн муниципалдыг
бюджетке кириерин **40 хуу** чедир
өстүрер деп шийтпирни эрткен
чылын Чазак хүлээп алган. Ол
чорук муниципалитеттеринин эң
чорук муниципалитеттеринин эң
нарын айтырыгларын шийтпирлеп
алыр кылдыр шыгжамырынче **200
млн. ажыг рубльди** кириген.

Экономиканың адырларынга
хамаарыштыр алдыга **орулга-
ларны** хөмүр-даш үлөтүрү — **2,5
катап**, энергетика — **45 хуу**, банк
черлери — **44**, тудуг — **34** болгаш
болбаазырадылга үлөтүрү **25 хуу**
элээн өстүрүп турар.

Үүрмектеп садар бараан
саарылгазының болгаш ниитинин
чемненилгезинин 2010 чылда
саарылгазы **17 хуу** өскөн болгаш
12 млрд. 36 млн. рубль болган азы
кижи санынга онааштыр **38 муң**

лер талазы-биле республика Си-
биринин регионнарында мурнуку
оудуруну көргүзүп турар.

Республиканың каттышкан
бюжединин чарыгдалдарының
аразында **социал адырның үлүү**
эрткен чылдың деңнелинге хевээр
артып, **70,1 хуу** болган, ооң
иштинде өөрөдилгеде — **33,2**,
кадык камгалалында болгаш күш-
культурада — **18,1 хуу**, социал
политикада — **14,1 хуу**, культурада
болгаш массалыг информация
чепсектеринде — **4,7 хуу** болуп
турар.

Ажыл төлевиринге саналгалар-
биле кады 2010 чылда **7 млрд.
рубльди** шилчиткен, чарыгдалдар-
нын ниити хемчээлинге ооң үлүү **44
хуу** болган. Республикада ортумак
ажыл төлевири **8,6 хуу** өскөн бол-
гаш **17397 рубль** четкен. Пенсияның
ортумак хемчээли **524 рубльге** өс-
көн болгаш **7155 рубль** болуп ту-
рар. Ада-чурттуң Улуг дайынының
киржикчилеринге төлевирлерни
ортумаа-биле **30 муң рубль**
чедирген.

Амгы үеде Тывада **100 фрон-
тучулар**, чок болган шериглеринин
11 кадайлары, бүзээлелге тава-
рышкан Ленинградтын **6** чуртта-
чызы, концлагерьлерге хоругдат-
тырып чораан **6** кижини, тылга
ажылдаан **983** хоочун ишчи бар.

**Ада-чурттуң Улуг дайынынга
Тиилелгениң юбилейин демдег-
лээни эрткен чылдың эң чугула
болушкуну** болган. Каттыжыш-
кынче, төөгүнү катап тургузарына
камгалап арттыраарына ниитилел-
дин чүткүлдүүн ол байырлал то-
даргай көргүскөн. Юбилейлиг чыл-
да Кызылга Тиилелгениң Мемо-
риалдыг комплекзин ажиткан,
ооң стеллаларына **3256** фронту-
чуларның аттарын мөңгези-биле
бижээн. Бо чылын аңаа **360** ат не-
мешкен. Ада-чурттуң Улуг дайы-
нының киржикчилеринин **72** турас-
каалдарын бүгү республикага чаа-
гайжыткан, оларны орнукуштукан
черлерни чаагайжыдып экижиткен.
Ол үлө-херек аңгы-аңгы салгал-
дарның кижилерин каттыштырган,
ол ажыл ам-даа уламчылап турар.

Россияның чүрээнге, Мөгейинг
даанга **10 ай** дургузунда **"Тыва
Арат Республика — бүгү чүүлдер-
ни тиилелге!"** деп делгелге бир
дугаар делгеттинген. **70 муң ажыг
москвачылар** болгаш **найысы-
лалдың аалчылары** фашизмге
удур демиселге ТАР-ның хой на-
ционалдыг чонунун салышкынны
үнелеп көөр аргалыг болган. Дел-
гелгениң түңнелинин соонда Рос-
сияның Президентизи Дмитрий
Анатольевич Медведевтин шийт-
пир-биле Тыва Республиканың
Национал музейинге тураскаал
медалды тывыскан.

"1941-1945 чылдарда Ада-
чурттуң Улуг дайынынга Тиилелге-
ниң **65 чылы**" юбилейлиг медаль-
биле **1140 дайын хоочуннары**
болгаш **тылдың ажилдакчылары**
шаңнатканнар, оларга материалдыг
дузаны чедирген, бажыңнарына
септелгени кылып берген. А эң кол
чүүл — **116 фронтучунун** чуртталга
байдалын экижиткени. Россия

Федерациязының Президентизинин
2008 чылдың май 7-де "1941-1945
чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайы-
нының хоочуннарын чуртталга
бажыңнары-биле хандыраарының
дугайында" №714 Чарлыын долу
хемчээлге күүседир ужурулг бис.

Россияга Башкы чылы бол-
гаш Тывага Туризм чылы отчеттуг
чылда кол чүүлдер болган. Ол
дугайында сөөлзүредир чугаалаар
мен. Ам республиканың социал-
экономика сайзыралының кол-
кол түңнелдеринге доктаап көрейн.

**Кол-кол макроэкономика
көргүзүлгөр талазы-биле** чогу-
мчалыг байдал хевээр арткан. 2007
чылда регионнун ниити продук-
тузу **19,4 млрд. рубль** болган, 2008
чылда — **23,8**, 2009 чылда — **26,9**
болгаш 2010 чылда — **28,9 млрд.
рубль** четкен.

Тывага үлөтпүр бүдүрүлгези-
нин индексин 2009 чылдаа-
зынга деңнээрге, **110,2 хуу** болган.
Ол дээрге Россияның ортумак
деңнелинде бедик болган, ында
108,2 хуу, а Сибирде — **107,9 хуу**
болуп турар.

**Кол капиталга инвестициялар-
ның чыл хемчээли 6 млрд. 353
млн. рубль** болган, 2009 чылдың
деңнелинде **19,3 хуу** хой болуп
турар. Отчеттуг чылда **42,2 млн.
доллар** даштыкы инвестициялар
кирген. 2009 чылдаазына (**22,8
млн. доллар**) деңнээрге, барык
ийи катап хой. Оларның **63,3 хуу**зун
кол капиталче шилчиткен.

Боттук секторда боттун бүдү-
рүлгезинин чүдүрүп чоруткан ба-
рааны, боттун күжү-биле кылган
ажылдар болгаш чедирген ачы-
дуза **7 млрд. 56,5 млн. рубль** азы
чылда санаанының **137,2 хуу**зу
болган. Болбаазырадылга үлөтпү-
рүнүн продукциязының хемчээли —
**1 млрд. 55,6 млн. рубль, 14 млн.
рубль** өзүлделиг болган. Кызыл
хоорайның, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем,
Кызыл, Тожу кожууннарның улуг
болгаш ортумак бүдүрүлгелеринин
ажыл-чорудулгазының ачызында
чогуумчалыг түңнелдер чедип
алдынган.

**Казып тип турар казымал
байлактарның барык бүгү хевир-
леринин** хемчээлин улгаттыраы
чедип алдынган, хөмүр-даш бол-
гаш алдын тывыжы өзүп турар.
2010 чылда даг-дүгүн **6,4 муң** тон-
наны казып тыпкан, 2009 чылдаа-
зынга деңнээрге, **36,2 хуу** хой
болган. Руда эвес тудуг материал-
дары: элезинин, сайның, хож
элезинин казып тывыжкыны
барык **1,6 катап** өскөн.

Пес-таавы болгаш дааранылга
бүдүрүлгези **18,2 хуу**, ыяш
болбаазырадып кылыры — **1,8**,
целлюлоза-саазын бүдүрүлгези —
35,4, металл эвес минерал
продуктулар — **33,7**, мебель — **57,1
хуу** өскөн.

**Одалга-энергетика комплек-
зинин бүдүрүлгелери** баш удур
санаанын езугаар **31 хуу** ажыр
күүсеттинген. 2011 чылдың январь
1-ден эгелеп электри энергиязы-
ның рыногун хостуг салыр деп
чарлаан байдалдарда электри
энергиязы-биле хандыраарының

онза чурумун Тывага хевээр арт-
тыраарына болгаш ону электри
энергиязының рыногунга чиигел-
делер көргүзөр чиигелделиг
регионнарның санынга кириеринге
федералдыг эрге-чагыргаларның
деткимчезин республиканың Чазаа
чедип ап шыдаан. Ол чорук,
бирээде, **14,5 млн. рубльди** камнап
алыр арганы берген, ону энергия
чедишпейн турар үеде энергия
камналгазынче, чедимчези чок
хамаатыларга чылыг санаар
счетчиктер садарына шилчидери
чугула. Ийде, коммунал ачы-
дузаның тарифтерин доктаадыр
арганы биске берген.

Республиканың энергия айты-
ры федералдыг эрге-чагыргала-
рының кичээнгейинин төвүнде арт-
пышаан. Россияның Президентизи
Дмитрий Анатольевич Медведев-
биле февральда ужурашканының
түңнели-биле **улуг-улуг энергетика
компаниялары Тыва талазы-
биле боттарының инвестиция
планнарын эде көргөннер.** Феде-
ралдыг четки компаниязы
2014-2016 чылдарда тударын план-
нап турган электри дамчыдыл-
газының бедик вольтулуг шугуму-
нун тудуунче кирипкен. Ниити
өртээ **3,8 млрд. рубль** өртөктүг ол
телевилел ажилдап турар. "Чадаа-
на" болгаш "Кызыл" деп подстан-
цияларның трансформатор күчүзүн
улгаттыраарына, ол ышкаш узун
дурту **80** болгаш **160** километр
бедик вольтулуг электри шугуму-
нун ийи участогун тудуп кылырына
чугула болуп турар.

**Ооң баштайгы участогун бо
чылын тудуп доозар.** 220 кВ
күчүлүг "Кызыл — Чадаана" чаа
шугум амгы 185 МВт-тен 280 МВт
чедип турар электри дамчыдыл-
газын улгаттырып, энергияның
республикада чедишпейн турар
чоруун көскүзү-биле кызырар.

Ол чүүлдер бистин **тудуг кы-
лыр** аргаларывысты улгаттырар
болгаш сөөлгү чылдарда тудугда
тургустунган чогуумчалыг байдал-
ды хевээр арттырар арганы бээр.
2010 чылдың түңнели-биле Россия-
ның мурнакчы он регионнарының
санынга кирген, ынчалза-даа бо
хемчээлдер домей-ле эвээш бол-
гаш чуртталга бажыңы чедишпес
чорукту шийтпирлээр арганы
бербейн турар.

**Ажылгалче кириген чуртталга
бажыңнарының хемчээли** 2009
чылдың деңнелинде ажа берген,
48,9 муң дөрбелчин метр болган.
Аксаландырышкынның бүгү
дөстөрүнүн күсели-биле **563
бажыңны** туткаш, ажылгалга
кириген. Хуу улустун күжү-биле
39,5 муң дөрбелчин метр чуртталга
бажыңнары туттунган болгаш
ниити шөлдүн **80,8 хуу**зун ээлээн.

**Бустур четкен чуртталга фон-
дузунда көжүрери** деп респу-
бликаның адресстиг программазын
езугаар Кызыл хоорайга 144 квар-
тиралыг бажыңны туткан, бустур
черткен **10 бажыңдан 228
чурттакчыны** ынаар көжүргөн.
Шагаан-Арыг хоорайда 46 квар-
тиралыг чуртталга бажыңының ту-
дуу (2-ти подъезд) доозулган, **16**

ог-бүлени ынаар көжүргөн.

Муниципалдыг 7 тургузуглар ниити шөлү **252,6 муң дөрбелчин метр хөй квартиралыг 81 ба-жыңның** капитал септелгезин **183 млн. рубльге** кылып чоруткан.

"Чуртталга шөлү" деп федерал-дыг тускай сорулгалыг программа-ның "Аныяк ог-бүлелерни чуртталга шөлү-биле хандыраары" деп иштиги программазынга дүүштүр **34 аныяк ог-бүлө** ниити түнү **21 млн. ажыг рубльди** социал төлевир кылдыр алган.

Тыва Республиканың девискээр планнаашкынының схема-зын болгаш Кызыл хоорайның чингине планын ажилдап кылыры доозулган. Хоорай болгаш көдээ черлериниң 47 чингине планнарын болгаш Тес-Хем база Мөңгүн-Тайга кожууннарның девискээр планнаашкынының 2 схемазын ажилдап кылып турар.

Кызыл хоорайда, Би-Хем, Таң-ды, Барыын-Хемчик, Эрзин ко-жууннарда **24 объектини** ажыл-галче дужааган. Чаартып кылган соонда хөгжүм-шии театры ажит-тынган, театр шөлү чаа, чараш шинчилиг апарган.

Орук тудуун акшаландыраарын сөөлгү үш чыл дургузунда док-таамал **15-20 хуу** өстүрүп келген. Орукчулар эрткен чылын **1,6 млрд. рубльди** шингээди алган, ол 2009 чылдың деңгелин **26,2 хууга** ашкан.

Найысылалдың кол оруктарын септээрден ангыда кол кичээн-гейни көдээниң оруктарынче сал-ган. Торгалыг суурже кирер **10,7 км** орукту эде кылган, Чааты хем-ни кежир демир-бетон көвүргүгү тудуун дооскан, "Бояровка-Тоора-Хем" аразының дыка нарын **5,1 км** автомобиль оруун ажылгалче кириген. Хемчик хемни кежир көвүргүгү, Дус-Хөлче автомобиль оруун тударын уламчылап турар.

Эрткен чылын 100 чыл оюн демдеглээн **кол автомобиль оруу** — М-54-те хар көшкөзүндө кам-галаар галереяны узадыр талазы-биле ажилдарны уламчылаан. Бо чылын камгалап дээвири **600 метр-ге** узаар.

Кызыгаар чоогунда Эрзин ко-жуунун федералдыг оруунга узун дурту **131,4 метр** чаа көвүргүгү Эрзин хемни кежир туткан, **16 км** автомобиль оруун септээн. Ар-сыннарны хардан аштаар грейдер-лери, шнекороттарны, "КАМАЗ-тарны" садып алган.

2010 чылда **автомобиль транс-порту-биле 30,7 млн. пассажир-ни** аргыштырган, ол дээрге 2009 чылдаазының деңгелинге **101,7 хуу**, хем транспорту-биле **5060 пасса-жирни** аргыштырган **азы план 190,4 хуу** күүсеттинген, 2009 чылдың деңгелинге деңнээрге, **36,2 хуу** болуп турар.

Транспорттун айыыл чок чо-руунуң чаа стандарттары **паром кежиглерни чаартырын** негеп турар. Бо чылын "Кара-Хаак", "Эй-лиг-Хем", "Дерзиг-Аксы" кежигле-ринге заводка бүдүргөн чаа па-ромнарны тургузар, оларның өртээ **20,6 млн. рубль**. Оларның би-рээзинге-ле **40 тонна чүүктү** кежирер.

30 паром башкарыкчылары өөредилгени эрткен. Транспорт прокуратуразы эрги паромнар ажылгаарын шыңгызы-биле хо-руп турар. А чурттакчы чонун хем кежеринге ажылгап турары өске херекселдери оон-даа озалдыг болуп турар. Мындыг таварылгада тур чер эрге-чагыргалары, Улетпур яамызы болгаш ОБЯ-ның кезек-тери сугга айыыл чок чорукту

хандыраар ужурулуглар. Ол айты-рыгны чурттакчылар Чазак отче-дунуң үезинде көдүрүп турганнар. Оларның дүвүрели барымдаалыг. Өөредилге чылы доступ турар, доозукчулар ЕФЗ дужаар, өөре-дилге черлеринче кирери-биле эмчи комиссиялары эртер болгай. Чурттакчылыг суур бүрүзүнче транспорттун чедер чоруун ханды-раар херек.

Бистиң "дугуй кырында" рес-публикавыска тургустунуп келген база бир чидиг айтырыг — **бензин-ниң чедишпези** болгаш **чинжең өртектөр**. Россияның дыка хөй регионнары ындыг байдалга тава-рышкан. Өске транспорт аймаа чок республикага ону каржызы-биле ажылгап эгелээн. Чамдык чинжеңнер бензин өртөөн 50 рубль чедир салып алган. А федералдыг хайгаарал албаннары кезек үеде манагзынган туружун ээлеппен, алаң кайгап олурупкан.

Чүгле федералдыг төп-биле Чазактың чүткүлдүг ажилдаанының түннелинде кывар-чаар материал-дарның улуг-улуг монополистерин Тываже **1000 тонна одаар чүүлү** неделя санында эккээр кылдыр албадапкан.

Кывар-чаар материалдар-биле хандырылганың республикада тургустунган нарын байдалының чылдагааны бензинни мөөңнеп садар кижилерниң Сибирьниң регионнарында элээн каш ханды-рыкчылардан хамааржыр чоруу дээрзин тайылбырлаза, артык эвес боор, оларда база бензин чедишпейн, өртөө өзүп турган.

Республиканың АЗС-тери ав-томобиль одаар чүүлүн Сибирьниң 4 компанияларындан ап турарлар, олар база нефть болбаазырадып кылып заводтар-биле дорт харыл-заа тутпайн турар болгаш бензинни ийи, оон туржук үш кезек хол дам-чыштыр садып турар. Тываның АЗС-териниң ээлери олар-биле ажилдаар ужурга таваржып турар, чүге дээрге ол заводтар-биле ха-рылзажыр аргазы чок, чүге дээрге заводтар чүгле хары угда 500 тоннадан өрү садар, ындыг арга регион рыногунуң ээлеринде чок болуп турар.

Байдалды эде тургустунууш-куннуг 90 чылдарда республика чаңгыс борбак нефть шыгжамы-рын чидиргени аажок нарыдадып турар болгаш бензин маңа "дугуй кырында" кээп турар. М-54 орук-ка кандыг-даа эпчок байдалдар Тываның КЧМ (ГСМ) рыногунда турум эвес чорукту тургузар.

Апрель айда Тываның КЧМ кол ап турар дөзү Ачинскиниң нефть болбаазырадыр заводу (НБЗ) септелге чорудары-биле хагына бээрге, байдал мынчаар нары-даарынга четкени ол.

Ам ол байдал турумчуп кел чыдар, оон кадында май 27-де Ачинскиниң НБЗ ажылын катап эгелээр. Ынчалза-даа моон чугула өөредигни шингээди алып ужу-руг бис. Күрүнениң нефть шыгжа-мырын тургузары болгаш рынокта турум эвес байдалдардан хамаа-рышпас болур кылдыр КЧМ-ниң магадаал курлавыры ыяп турар болурувус чугула. Өртектөрүнүң мындыг хевирлиг ужур-дүрүм чок чоруунга хөй-ниитиниң дарый чөп-шээржилге чок хемчег-хөдөлиш-киннери база чугула. Маңа па-ламентиниң контролю шиттирлиг болуру ыяк турар ужурулуг.

Эрге-чагырганың партиязының баштаңчызы Владимир Путин «тарифтер болгаш өртектөр по-литиказы «Чаңгыс демниг Рос-

сияның» парламент фракция-зының доктаамал кичээнгейинге турар ужурулуг деп демдеглээн. Хамаатыларның сонургалдарын идепкейли-биле камгалаар херек.

Отчеттук чылдың транспорт талазы-биле түннелдеринче эглип кээп тура, **авиация-биле 11200** пассажирлерни, оон иштинде **8506** пассажирлерни регионнар аразы-ның маршруттарына сөөрткенин демдеглээн. Даштыкы авиарейс-терни күүседип турган Новоси-бирскавиа буурап дүшкен-даа болза, Чазак республиканың авиа-ция талазы-биле аңгыланган чоруун болдурбаан болгаш өске сөөр-түкчүнү дарый хаара тудуп шы-даан. Сентябрь 2-ден эгелеп амгы үениң негелдезинге дүгжүр таа-рымчалыг кылдыр дериттинген швейцар самолет Pilatus рейстерни кылып эгелээр. Россияның Чазаа-ның Даргазы В.Путинниң Айтыш-кынын езугаар Кызыл — Крас-ноярск — Москва — Красноярск — Кызыл маршрут федералдыг бюджеттен субсидия алып ужурулуг рейстерниң санынче кирген. Тускай тарифти ажылгап, 23 харга чедир болгаш 60 хардан өрү 1137 пасса-жирлер ачы-дузаны алган.

Тус черниң авиашугумнарында тургускан чигелделерни **2694 киж**и ажылгаан.

Авиациялыг аргыжылганың моон соңгаар сайзыралы бо чылын орук-транспорт комплек-зиниң болгаш Харылзааның яамы-зынга мурнады боттандыраар угла-нышкын кылдыр тодараттырган.

2010 чылда **харылзаа төлевир-лериниң ачы-дузазының** хем-чээли **13 хууга өскөн** болгаш **904,1 млн. рубль** болуп турар. Мындыг көскү өзүлдө республика девискээринде соталыг операторларның ажыл-чорудулгазының күсели-биле хандыртынар. 2010 чылдың дургузунда **16 телефон стан-цияларын** электроннуг чурагайлыг АТС-терге солаан; чаа чурагайлыг телеграф станциязын туткан. Кызыл хоорайда, Каа-Хем болгаш Кызыл кожууннарда **200 км** ажыг ниити хемчээлдиг харылзааның оптиктиг удазын шугумунуң тудуу доозулган.

Интернет четкизинге чедингир-ниң калбак шыйылыг кезээ ажыл-галче кирген. Харылзааның ол хевир чүгле кызылчыларга эвес, Кунгуртудган ангыда, кожуун төптериниң чурттакчыларынга чедингир апарган.

Тывада Россияның өске 12 регионнарында дег, чурагайлыг теледамчыдылгаже шилчириңиң талазы-биле төлевилел база эгелээн. Четкиниң 33 объектилерин туткан. Май айда Кызыл хоорайда телечагыны **50 метрге** тест режи-минге узатканының түннелинде, республиканың чурттакчыларының барык **70 хуузу** чурагайлыг теле-дамчыдылга-биле хаара туттунар. Тудуг-монтаж ажилдары доозул-ган, технологтуг дериг-херексел-дерни арткан **29 объектилерде** эптеп турар болгаш бо чылдың төнчүзүндө баштайгы мультиплекс республиканың шупту девискээ-ринге чедер. Тодаргай, эки көстүр теледамчыдылгаларны найысы-лалдың чурттакчылары-даа, ырак малчын коданнарда мал ажил-дыглар-даа көрүп турар апаар.

Бистиң узун хуусаалыг мур-нады боттандыраар угланышкы-нывыс — **көдээ ажил-агыйже** — 2010 чылда **460 млн. рубльди** аңгылаан. Федералдыг бюджеттен **242 млн. рубльди** хаара тудар аргалыг болган бис.

Күрүне деткимчези чаа сүт-бараан бүдүрүлгези — "Каа-Хем" МУБ-та **200 баш** малды саар аргалыг ферманы ажылгалче кириер арганы берген. Ол ажил-агы **432,2 тонна** сүттү бүдүргөн. Чаа дериг-херекселди эптеп кыл-ганының соонда, Чеди-Хөл ко-жуунда "Огжам" СПОК-тун баа-зазында сүт хүлээп алып пункт ажилдап эгелээн. Ниитизи-биле Тывага **1715 тонна сүттү** болбаа-зырадып бүдүргөн.

Хөй чылдарда үзүктелишкин соонда, **дагаа чуургазының бүдүрүлгези катап тургустунган**. "Енисейская" куш фабрикасында дагаа эдин бүдүрерин **345,5 тонна** чедирген, ол дээрге 2009 чыл-биле деңнээрге, **28,6 хуу** өскөн.

2010 чылда боттарывыстың бү-дүргөн **ногааларывыстың баш-тайгы дүжүдүн** алган бис. Катап тургускан теплица комбинадында дамдыладып суггарар шугумну ажылгап тургаш, **55 тонна** ажыг огурецти болгаш помидорну ажаап алган. Бөгүн тус черниң дагаа эди ышкаш, көдээ ажил-агы **ярмар-каларында** оочурлар немежи-п турарын өөрүп демдеглес аргажок.

Мал бажының санының өзүлдө-зиниң талазы-биле байдал эки бо-луп артыпшаан. Оон киж санынга хамаарыштыр санының талазы-биле Тываның чурттакчылары Си-бирде бирги черде турар. Тус черниң бүдүрүлгелеринге эт болбаазырадыры **6,8 хуу** өскөн.

Мал ажил-агының уксаа-жыдылга ажылын катап тургуза-рынга кичээнгейни углаан. 2010 чылда уксаалыг генофондулуг ажил-агыларга база ийи ажил-агы немешкен болгаш оларның саны **21** четкен. Тыва селекционер-лерниң чедишкиннери Россияның селекция чедишкиннерин шенеп хынаар болгаш кадагалаар талазы-биле күрүне комиссиязының үне-лелин алган — эрткен чылын тыва чолдак кудуруктуг хойларның иш-тики уксаа хевирлери бүрүткет-тинген.

Үнүш өстүрер адырда тарылга шөлдерин **6 муң** га чедир улгаткан. Оларның тараа тарылгазынче чартындан улуг кезээн сугаттыг черлерде тараан. Оон дүжүткүрү бир гектардан барык **10 центнер четкен** (2009 чылда 9,5 турган)

2009-2010 чылдың улуг соок кыжының өөредии **мал чемин эки белеткээринче** ажилды угланды-рган. Аңаа, мал чеминиң белетке-линге, организациялар, бүдүрүлге-лер, школалар идепкейли-биле киришкен. Түннелинде туруп көр-бээн көргүзүг **221 муң тонна** мал чемин белеткеп алып арганы тургускан, ол 2009 чылга деңнээ-рге, барык **40 хуу** хөй. Мал чеми-биле эки хандырылга кыштаглааш-кынын турум эртеринге болгаш чазын мал оолдаашкынының үезинде чедишкинниң эртеринге магадаалды берген.

Көдээ ажил-агы бүдүрүлге-зинге деткимчезинге идиг бээринге **болбаазырадылга бүдүрүлге-лерниң четкилерин калбаа-биле тургузары** кончуг чугула. Кожуун-нарда тургускан миничехтерни ажилчын байдалче кирип шыда-ваанывысты миннири чугула. Ол Көдээ ажил-агы яамызының бо чылын шийтирлээр айтыры-дыр.

Ийи хонгаш чурт Россияның сайгарлыкчылар хүнүн демдег-лээр: Ол болушкунга шупту ре-гионнарга Сайгарлыкчы чоруктуң неделагы тураскааттыг болур. Чоокку үеде хуу

биче болгаш ортумак 6 Күш-ажылдың тергидек деткири республиканы миктиг политиказының к нышкыны болур.

2010 чылда федерал-жеттен **сайгарлыкчы чо-румчалыг байдалды** тывага федералдыг бюджеттен **15 млн.** аңгылаар. Биче болгаш сайгарлыкчы чоруктуң субъектилер деткимче 2009 чылдың деңгели субъект хөй. Оларның электри четкилеринге тех коштунушкунну кылыры тизи-биле **24 млн. рубль** субъектилерге, деткимче зын **7** аңгы номинация аа **45** эгелеп чоруур сайга-ларга **10,7 млн. рубльге** бе аныяк сайгарлыкчыларның биле **2,5 млн. рубль** чагыгларын деткээн.

Ол бүгү биче болгаш бизнестиг **800 санга** азы 21 дың деңгелинге **7 хууга** ө ужур-дузалыг болган.

2010 чылда **республи-низм чылы чарлаттыг** Адырның эрге-хоойлу ба хевирлээринин, Россияның нары-биле болгаш даштык нелер-биле харылзааны туд талазы-биле улуг ажил чоруттунган. Тыва **публиканың туризм ассо-цы** ажилдап эгелээн. «Тыва публикада Туризмниң ма-ция төвү» тургустунган.

Туризмниң инфраструк-тургузарынга онза кичээ углаан. Бөгүн республикада олуттуг **13** турисчи ба ажилдап турар, оон ишти бааза Туризм чылында аж эгелээн: Кызыл хоорайда "Д Барыын-Хемчик кожуунда Хонаш", Бай-Тайгада "Ши болгаш "Кара-Хөл", Танд жуунда "Шымбай" болгаш бири хоргаадал төвү, Эрз жуунда "Төре-Хөл" болгаш дын-ЭЛС", Би-Хем кож "Каэк-Хөл", Кызыл кож "Ээрбек".

Оларның ажыдышкыны **млн. ажыг** рубльди инвести-сели-биле акшаландырган, ос-тинде сайгарлыкчыларның (рының акша-хөреңгилериниң ли-биле кириген үлүү **90 хуу** **19 ажыг млн. рубль**. Тургуст-турисчи баазаларда **70 ажы олутту** тургускан, олар **9,5 му** ристерге ачы-дузаны чедирге **хире млн. рубль** орулга кирген **мундан 1,5 млн. рубльге** ч грантылар-биле **7** турисчи би-төлевилелдерни деткээн.

Туризм чылының эң кол т-вилелдериниң бирээзи Кызы-45 км черде турар "Алдын-Бу этнокультура комплекзи тургусканы, а ол ышкаш "Тыва тос эртинези" төлевилел бол Пресс-турларның түннелинде публиканың чурттакчылары болгаш аалчыларынга оон ч чараш черлериниң дугайы чугаалап дамчыдарындан аңг-культура, төөгү болгаш бой салгалының тураскаалдарын ч-гайжыдар болгаш камгала-талазы-биле ажилдарга олар хаара тудар арганы берген.

Тус черниң турисчи индустр-зының кадрларын белеткээр республика системазы хевирлет-нип турар. Кызылдың эконом-болгаш эрге-хоойлу техникуму

Сибирьнин күрүненин культу-
ра болгаш уран чүүл академия-
сына Тывада филиалында "Со-
циал-культура сервис болгаш
туризм" мергежилинин салбыры
ажылдагын. Кыдат Улусчу Рес-
публиканын иштики Моолунун уни-
верситетинде турисчи менеджмент
талазы-биле студентилерин бөлүү
өөренип турар.

Туризм чылында өске регион-
нарда болгаш даштыкка эртки-
н семинарлар, делгелгелер,
тааныштырылгалар хөй болган.

Туризм чылындан ээлчегни **Тус**
черин баран бүдүрүкчүлеринин
деткичезинин чылы хүлээп
алган. Ооң төп шийтпирлээр айты-
ры чүгле тус черин бараннар
деткири эвес, а сайгарлыкчы куль-
тураны хевирлээр, чурттакчы чо-
нук күш-ажылга хаара туттунган
турарын өстүрери болур.

Эде тургустунушкун чылдары-
нын соонда уламчылап турар ажил
чок чоруктуң өзүлдесин 2007 чыл-
да доктаадыр аргалыг болзу-
русса-даа, эки чоруп орган көргү-
зүлгө кризис үзе кирген. Отчет-
туг чылда бүрүткеттинген ажил чок
чоруктуң деңгели **5,6 хуу (7,2 муң**
кижи), ол 2009 чылга деңгээрге,
8,4 хуу эвээш болуп турар.

Ажилга туруп ап турарынын
көргүзүү эки деңгелде — ажилга
хаара тудар төптөргө ажил дилеп
келген **27,8 муң** кижиге ажилга
тургустунган, ол 2009 чылдың
деңгелинге **107,3 хуу** болуп турар.

Ажил чок чорук-биле демисел-
е эң ажык-дузалыг механизм «**Ты-
ва Республикада күш-ажыл**
ыногунга дүшкүрүлгө байдалды
авырдылары» программа
болган. Аңаа **3710** кижиге киришкен,
өй-ниити ажилдарына **11,2 муң**
кижи, түр када ажилдарда **3 муң**
кижи ажил чок хамаатылар
хаара туттунган. Республикада
ниитизи-биле **3105** чаа ажилчын
олуттарны тургускан, ооң иштинде
1700 ажилчын олут — сайгарлыкчы
адырда.

700 ажыг кижилер **59 муң**
рубль хемчээлдиг дотацияны ал-
аш, бодунун бизнес ажил-херээн
ажыдып алыр аргалыг болган.
Бюджеттин орулгалыг кезээне **1,0**
млн. ажыг рубль бодунун ажил-
херээн ажыдып алган **486 ажил**
чок турган хамаатыларнын чигет-
кен үндүрүг онаалдазынын патен-
тин садып алганы-биле кирген.

Ажил чок чорук-биле деми-
елдин эң кол чепсектеринин
бирээзи — регионда экономиктиг
депкейлиг чорукту өстүрери.
Аңу инфраструктураның тургусту-
п келген херек кырында кызы-
аарлары ону озалдадып тудуп
турар. Ол дээрге энергия чепсек
орук болгаш демир-оруктуң чок
оруу. Байдалды көскүзү-биле
скертирин **Кызыл — Курагино**
демир-оруктуң тудуунун талазы-
биле төлевилелдерни боттандыра-
ы болгаш тус черин энергетиктиг
үженишкенин шийтпирлеп
олур.

Чурттуң экономиктиг орбита-
ныче кыдыг-кызыгаар черде Ты-
ваны кириер ужурулг демир-орук-
туң төлөвилели чоокта чаа Күрү-
ениң кол экспертиказынын эки
үнел үнелени алган.

Тудуг ажилдары бо чылын
гелээр ужурулг. Күрүнениң сан-
во хөреңгилеринин бодунун
эвээш — **49 млрд. рубльди** инвес-
тицияларынга белең. Төлөвилелди
үрүне болгаш хуу кады ажилда-
ылганың үндезининге акшаланды-
рынга бодунун үлүг кижилер

ужурлуг. 2010 чылда Тываның хо-
мүр-даш тывыжын казып тыва-
рынга лицензияны "Северсталь"
болгаш Евраз Групп компаниялар
ойнап алган.

Кызыл — Курагино — Тывага
кончук улуг ужурулгалыг төлө-
вилел. **Демир-орук четкизинин**
тудуу дүрген-не эгелээр болза
дээрзинге республика аажок
сонуургалдыг. Ол дээрге немелде
ажылчын олуттар болгаш чаа со-
циал-экономиктиг перспективалар-
дыр. Регионнуң сонуургалы биле
инвесторнуң сонуургалы дөмей
эвес дээрзин ол аразында утпаза
чогуур. Тудугнуң ол-ла хуусаала-
рынын талазы-биле. Ынчангаш кү-
рүне болгаш хуу кады ажилда-
жылганың төлөвилелин шупту
киржикчилеринин хөдөлүшкенин-
ринин дөмей, чаңгыс аай болуру
— федералдыг төптүң онза хайга-
ралында.

Тываже демир-орук четкизи

«**Чаңгыс демниг Россия**» партия-
нын мурнады боттандыра тө-
левилелдеринин санынче кирген.
Эрткен чылдың апрель айда Ново-
сибирск хоорайга партиянын
округ конференциязынга Влади-
мир Путин ынаар онза кичээнгейни
углаан: «**Регионнар хөгжүлдесинин**
**ямызын, Бойдус курлавыр-
лары ямызын Тыва Республика-
дан коллегалар-биле инвес-
торларнын чөпшээржилгелиг**
ажылын хандырамын, ниити
**ажыгдалдын инфраструкту-
разынче акша-хөреңгилерни**
**кирип болур консорциумну тур-
гузуп болгу дег аргаларны өө-
ренип көөрүн диледим. Ындыг ту-
руш регионнуң бүгү талазы-биле**
хөгжүлдесин хандырамын» — дээн.

База катап **төлөвилелдин кол**
талаларынын дугайында: эксперт
түнел езугаар оруктуң узуну **401,9**
км чедер, эрттирер арга-шинэ —
чылда **23 млн. тонна** чедир чүөк.
Чеди станция, **13** аңгылаттынган
оруктар, **100** ажыг улуг болгаш
бичии көвүрүлгө, ниити узуну **6**
км чедир чеди ханы тоннель — тө-
левилелдин авторларынын бодалы-
биле Россиянын эң чараш демир-
орук четкилеринин бирээзи болур.
Тургустунган «**Тываның де-
мир-оруктары**» ААН консорциум
Тывага бүрүткеттинген турарын
болгаш республика бюджетинче
үндүрүг төлээрин чедип алыр
дээш кызып турар бис. Бо айтырыг
талазы-биле депутаттарнын дет-
кимчези артык эвес болур.

Чоокку келир үеде бистиң эконо-
миктиг өзүлдесинин эң салдар
номиктиг өзүлдесинин эң салдар
чедирер чүүлү **транспорт талазы-
биле аңгыланган байдалдан**

оруктуң туруптары болур. Ол
республиканың чиг эдин долу мас-
штабы-биле шингээди алырын-
га, биче болгаш ортумак сайгар-
лыкчы чоруктуң өзүлдесинге идиг-
ни бээр, республиканың турисчи
болгаш инвестиция талазы-биле
дүлгээзинин чоруун бедидер, со-
циал байдалдың таарымчалынын
деңгелин көскүзү-биле өскер-
типтер.

Хүндүлүг депутаттары!

Амгы делегейде кижинин **ка-
питалынын**: билинин, профессио-
налдыг мергежилинин, физиктиг
күжүнүн болгаш сагыш-сеткил
талазы-биле күжүнүн ужурулгалы
өзүп турар. Ол бүгү чүгө кижинин
эвес, а ниитилелдин бүрүнү-биле
чедикшинин тодарадыр.

Социал байдалдың угланышкы-
ныннын өөренип көөр болза —
өөредилге, профессионалдыг бе-
леткел, кадык камгалал, культура

саны-биле Россияда мурнакчылар-
нын санында кирген. Чылдың түн-
нелдери-биле **19** эң тергип баш-
кылар Тыва Республиканың Чазаа-
нын Даргазынын **50 муң рубль**
түнүг, **5** эң чедикшинин класс
удуртукчулары **30 муң рубль**
түнүг шаңналдарны алган.

Тываның **26** школаларында бир
муң беш чүс ажыг бирги класс-
чылар **эге өөредилгениң чаа стан-
дарттарын шингээди алырынын**
эге «ужудушкун базамынга»
киришкенер. Сентябрь 1-ден эге-
леп чаа үениң өөредилге стан-
дарттарынче шупту бирги класстар
шилчир.

Школага изиг ааш-чем-биле
хандырылганынче **30,8 муң** өө-
рикчилерни азы ниити санынын **56,4**
хуузу хаара туткан. **65** школа-
ларда ниити чөмненилге черинин
чаа дериг-херекселин **10 млн.**
рубль түңгө садып тургускан.

Регионалдыг болгаш бүгү-
российжи деңгелдин эртем-
практиктиг конференцияларынын,
эртем аайы-биле олимпиадалары-
нын, интеллектуалдыг конкур-
сарынын түңнелинде шилтинген
**1169 талантылыг уругларны дет-
кир** арганы өөредилгени модер-
низастаарынын угланышкыны
болган. Школаларга эрткен олим-
пидаларнын болгаш конкур-
сарнын тиелекчилеринин **60 хуузу**
**немелде өөредилге системазы-
нын** кижизиттиргенин болуп
турар. Ынчангаш немелде өө-
редилге кичээнгейни моон соң-
гаар-даа улам күштелдирери чүгу-
ла, амдызында аңаа күзелдиг
уругларнын чүгө **43 хуузу** өө-
рик аргалыг болуп турар.

Школа **инфраструктуразын**
модернизастаарына 2010 чылда
171,7 млн. рубльди үндүрген.
Кызылдың № 12 школынын хү-
реш залын, Кызыл кожуунун Сук-
пак сумузунун эге школынын, Чаа-
Хөл кожуунун Шанчы сумузунун
школазын болгаш найысылалда
оскус уругларнын школа-интерна-
дын ажылгалга кириген. Ак-Дову-
рак хоорайда болгаш Чаа-Суурда
школаларга капитал септелгени
чоруткан.

Ам эң кол сорулга — оң талакы
эрикте № 8 школынын буступ
дужер четкен школазын чаа
школаже көжүрери.

Өөредилге черлеринин **14**
хуузу инвалид уругларга херек
дериг-херекселдер-биле четчет-
тинген. 2010 чылда дистанциялыг
өөренир арганы **кадык багай 125**
уругга тургускан. **34,1 млн. рубльди**
дериг-херекселдерин садып
алыр аргалыг болган.

Уруглар бажынарынын доо-
зукчуларынын социал чаңчы-
гышкыны регионалдыг харысал-
гада. **Өсүс уругларны** деткир
талазы-биле ажилды бир катап
улгаттырар аргалыг болган бис.
Оларга отчеттуг чылда **80 бажы-
нары болгаш квартираларны**
берген, ооң ниити өртээ **26,3 млн.**
рубль.

Башкы чылынын түңнелдерин
үндүрүп тура, демдеглекээр чүүл-
лүм болза, Тывага ол **Баштайгы**
орук башкыга тураскаалды
ажытканы-биле төөгүгө артар.
Тывага чырыдышкын ажилын
амыр-дыжын харамнанмай чору-
дуп эгелзэн совет өөредилгенин
эгелекчилеринин овор-хевирин
монгежиткени дээрге-ле, оларга
канчаар-даа аажок улуг хүндүткел
болгаш мөгейинин демдээ-дир.

Хүндүлүг коллегалар!

Школа өөредилгезинин бир эң-
не кол үлө-херээ — уругну чүгө
билиг-биле чепсеглээри эвес, а
үнелиг айтышкыннары тургузуп,
бурунгаар чүткүлдү, келир үеде
мергежин билдили-биле шилип
алырынга кижизидери.

Бөгүн бистер **профессионал**
өөредилге системазын долузу-
биле тус черин күш-ажыл ры-
ногунга чаңчыктырамын кызыдып
турар бис. Ынчангаш профессио-
нал белеткел кылып турар өө-
редилге черлери бүрүзүнүн ажил-
чорудулганын кол үре-түннели
— ооң доозукчуларынын ажилга
тургузушкуну болур ужурулг.

Ниитилелде артып турар **эге**
профөөредилге хоомай хамаа-
рылга күш-ажыл рыногунда база
ындыг байдалды тургузуп турар:
дээди эртемниг специалистер дыка
хөй, ол хиреде ажилчын мерге-
жилдерин кижилери чедишпес.

Өске регионнарда деңгээрге,
бистер профтехучилищелеривисти
камгалап арттырып шыдаан бис.
Ам оларнын угланышкыннарын
тода кылып болгаш ажил берик-
чизинин негелдесин езугаар аграр,
орук, даг, технологтуг дээн ышкаш
тускай эртемниглерни белеткээр
херек.

Олче республиканың элзэн каш
программаларын угландырган.
Оларнын бирээзи «**Тыва Респу-
бликага 2011-2015 чылдарда**
профессионал өөредилгениң
сайзыралы» комплекстиг тускай
сорулгалыг программа майда ба-
дылаттынган. Россиянын Прези-
дентизинин 2010 чылдың август 31-
де киришкени Күрчөүлел хуралы-
нын түңнелдеринин талазы-биле
даалгалары ооң дөзү болган. Эң
кол сорулгаларнын бирээзи —
ажылчын мергежилдерин болгаш
эге профессионал өөредилгениң
алдар-хүндүзүн бедидери. Ук про-
грамманы амыдыралга боттанды-
рып тура, ПУ-же өөренип кирер
доозукчуларнын санын **2,1 муң**
кижиге чедирер сорулгалыг бис.

Программаның ниити акшалан-
дырышкынын хемчээли **765,4**
млн. рубль. 208 млн. рубль —
федералдыг бюджетти, **67 млн.**
рубль — инвесторларнын.

База катап демдегледип каайн:
республиканың өөредилге систе-
мазы биле экономика сектору-
биле, ооң практиктиг бүдүрүлгенин
сорулгаларын шийтпирлээр-биле
аразында быжыг харылзаалыг,
үре-түннелдиг ажилдаар ужурулг.
Маңаа башкарыкчы рольду
Тываның күрүне университети
ойнаар ужурулг. Ынчангаш Тыва
Республиканың Чазаа эрткен
чылын **чаа хевирин грантызын**
тургускан — инновациялыг ажил-
дар дээш.

Долу модернизация чүгө
өөредилге системазынга эвес, а
кадык камгалалына база болур.
Калбак хемчээлдиг эде тургузуш-
куннар эгелей берген.

Оларнын кол сорулгалы — ме-
дицина дузазын шынарлыг бол-
дурамы болгаш кижиге бүрүзүнге
чедирери. 2010 чылда республика-
нын чурттакчы чононун аарып-ар-
жыыр чоруу эрткен чыл-биле
деңгээрге, **3,6 хуу** эвээжзэн.
Федералдыг кадык камгалал албан
черлеринин бедиик технологтуг
хевирин медицина дузазын
республиканың **402** чурттакчызынга
көргүскен, ол дээрге ооң мурунда
чылга деңгээрге, **20 хуу** өскени ол.
Кадык камгалалынын чаа тудугла-
ры ажылгалга кирген. Эде кыл-
дынган оран-саваже бичии уруг-

ларның диш эмелге кириген. Херэзженнер консультациязының чаа оран-савазы ажиттыган. Перинаталдыг төптүн немелде тудугларының үш, дөрт дугаар блоктары дужаттыган болгаш **чаа төрттүнген чаштарның кадыын хайгаараар салбыр ажиттыган.**

Чаш төлдүн төрттүнери көвүдээн болгаш өлүп хораар чорук кызырылганын чурттагы чонун өзүп көвүдээр чоруу 1000 кижиге хамаарыштыр **+15,6** болган. А чуртта өлүп хораар талазы-биле сан **-1,8**.

Сибирь федералдыг округка чоруткан социал айтырыг-харыларның сан-түнүн алырга, республикада медицина дузазынга таарзынып турарларның саны **35,6 хуу** болуп турар. Ол дээрже 2009 чыл-биле деңгээрге, **2,3 хуу** өзүлдиг болуп турар. Сибирьде ортумак байдалдан ол биезги болуп турары ол. А чуртта **33 дугаар** туруш.

2011-2012 чылдар — кадык камгалалының чаа үс-чадазының үези, аарыг улустун диагнозун тодарадыр-даа, эмнээр-даа талазы-биле. Тыва медицинаның төөгүзүнде туруп көрбээн хой хемчээлдиг инвестицияларны федералдыг бюджеттен Тыва ийи чылдың дургузунда модернизация программасы-биле алыр — **1 млрд.344 млн. рубль.**

Чурттагы чонунун санының аайы-биле Тыва чүгле **900 млн. рубль** ал болуп турган, а бистер өзек тудугларының акшаландырышкынын чедип албышаан, дыка улуг хемчээлдиг инвестицияларны камгалал ап шыдааныыс ол. **111 млн. рубльдин** медицина дериг-херекселдерин чедип алыр аргалыг болдувус. Кадык камгалал албан черлеринин капитал септелгезинге ийи чылдың дургузунда **216 млн. рубльди** аңгылап бээр. Оон мурнунда бо сорулгаларга үндүрүп берип турган акша-түнге деңгээрге, ол **он катап** хой хемчээлдер-дир. Чижээлээрже, 2010 чылда медицина албан черлеринин капитал септелгезинге **8 млн. рубль** көрдүнүп турган. Деңгеп көрүңер даан: **8 биле 216 млн. рубльди.**

Модернизация ажылынга "брак" кылбас кадык камгалал ажылдакчыларынга деткимче, дузаны база өөренип көрүп турар. Эмчилерге болгаш эмчи сестраларынга немелде төлевирлерни бээр. Национал төлевилел "Кадык-шыл" чүгле участок эмчилеринге немелде төлевирни кылып турган болза, бо удаада акша шаңчалын чаңгыс угланышкынын тускай мергежилдиглерге болур. Тывада

бо категорияга **319** эмчилер болгаш **339** эмчи сестралары хамааржыр.

Республиканың сонуггалдарын камгалаары-биле улуг ажыл кылдыган, ол талазы-биле ажылдаан, белеткел ажылдары чоруткан кижилерге өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Ам ол улуг программаны боттандыраары-биле хензиг-даа үе эрттирбейн ажылдап кирер херек. Баштайгы транштар ам арта кээп эгелей берген болгай. Республиканың бүгү муниципалдыг тургузулгаларында эрги-рээр медицина албан черлерин чаартырының, медицина дуза чедирилгезинин шынарын экижидерин чедип алырының езулуг боттут аргазы бо-дур. **Бо талазы-биле чурттагы чон ортузунга-даа, медиктерин профессионал ниитилелин ортузунга-даа парламент контрол болгаш шыңгыы тайылбыр ажылы** чугула.

Хүндүлүг депутаттар!

Чурттаарының ортумак назыны 29-ла хар болуп турар бистин республикада **ажы-төл-биле, аныктар-биле ажил** — барык национал айыыл чок чоруктун айтыры-дыр. Тывавыстың келир үезинин айтыры. Кудумчуга организастаттыган болгаш долу альтернатива. Уругларның болгаш аныктарның организациялары, оларның саны ам **13** четкен, чүгле идепкейжилер-биле эвес, а хайгаарал чок, берге кижизидилгелиг элээдилер-биле ажылдап, оларны хой-ниити амыдыралынче хаара тудуп, бүгү адырлар талазы-биле чаа чүүлдерин эгелекчилери болур ужурулуг. Бо ажылдың координациясы — Аныктар Чазааның болгаш келир үеде Аныктар парламентизинин сорулгазы-дыр.

Аныктар ордузу дугайында шагдан тура күзеп келген күзелвис ам херек кырында Музей шөлүңге боттаныр. Чоон чүк архитектуразының элементилери-биле каастаттыган чаа улуг конструкция аныктар товун, огленишкенеринин залдарын, бурунгунун көжээлеринин стелларийин, национал кухня ресторанын каттыштырар. Ол аныктары-виска төлөтүг белек болур.

Чаа **спорт тудуглары** база-ла ыңдыг. 2010 чылда И.Ярыгин аттыг спорт комплекзинин эштер бассейни ажылгалаа кирген, республиканың лицей-интернадының, Туранның № 1 школазының, Тожунун Ий суурда санаторно-лесная школазының спорт залдары ажылгалаа кирген. № 8 школаның

спорт залының тудуу, ТывКУ-нун эштер бассейнинин тудуу уламчылап турар.

Регионнарда спорттун сайзырап турарынга хамаарыштыр Краснодар крайда Россияның Президентизинин чанында күш-культура болгаш спорт талазы-биле Чөвүлелдин Президиумунун хуралыга премьер В.Путин **спорт хөгжүп турар черлерде элээдилерниң кем-херек үүлгедир чоруу коскүзү-биле кызырлып турар** дээрзин демдеглээн.

Бистин республикавыска ол дорт хамааржыр. Кем-херек үүлгедилерин чавырылдыраарының эң дээштик аргаларының бирээзи — спорттун массалыын сайзырадыры, кадык, элээр амыдыралдың өвүр-хевирин быжыктыраары. Арага аймаан дыштаныр хуннерде болгаш байырлалдарда садарын

чырык дериг-херекселдери, компьютер техниказы тургустунган, театр сандайлары чаартыган. Культура адырының ачы-дуза чедирилгезинин шынарынга болгаш чедип алдыгырынга чурттагы чонун **81,7 хуузу** таарзынып турар. 2009 чылда ол **71 хуу** турган.

Дириг хөгжүмнүн болгаш шажынның "Үстүү-Хүрээ" XII делегей фестивалы, "Дембилдей" хөөмэй фестивалы, "Ширтекте амыдыралың хээлери" 1-ги делегей фестивалы (аңаа Алтайдан, Хакасиядан, Башкортостандан, Красноярск крайдан, Моолдун аймактарындан ус-шевер мастерлер кээп киришкен) болуп эрткен. Кызылга "Найыралдың чөлээжи" национал культураларның бирги фестивалы болуп эрткен. Аңаа чурттуң аңгы-аңгы регионнарының төлээлери киришкен.

кызыгаарлааны эзирек кем-херек үүлгедилеринин болгаш орук озал-ондактарының **(10,3 болгаш 6,1 хуу)** санының кызырлышкынынга кол салдарлыг болуп турар. Отчеттук чылда өлүрүүшкүн саны **8,5 хуу**, кижинин кадыына аар кемдээшкин чедирери **12 хуу** кызырылган. Арагалаашкын-биле демиселди моон соңгаар-даа күш-телдирер болзувусса, дем-биле чурттагы чонун амыдыралчы культуразын бедидер болзувусса, **корум-чурумну быжыглаарының болгаш хой-ниитинин айыыл чок чорууну туружу быжыгар.**

Республика политиказының **культура адырының** кол угла-нышкыннарынга культура албан черлеринин материал-техниктиг баазанын быжыглаары, ада-чурт-тун болгаш делегей культуразының чаңгыс аай делгеминче республиканы интеграстараары хамааржыр. 2010 чылда бир-ле дугаар **17** ко-жуунун культура бажыңнары хары угда септеттинген, үн болгаш

Республиканың библиотека четкизин модернизаастаарынга бир-ле дугаар **14 млн. рубльди** үндүрген. Ол акша-хөрөңги библиотекаларга электроннуг каталогтарны, ном фондуларын чоорту саннаарынга, өске библиотекалар фондуларын Интернет-биле хандыраарынга, езулуг информастыг төптөр болур арганы бээр. Көдээ-ге ол эң чугула.

Чуртта эгелей берген **"Информастыг ниитилел"** федералдыг программа — эң баштайгы чүгле кайы-бир ведомство-биле эвес, а бүгү ниитилелди өттүр чоруп турар долу хемчээлдиг программа-дыр. Ол дээрже-ле архивтерни, библиотека фондуларын, школаларда электроннуг хун демдеглелдерин саннаары, инвалидтерни дистанциялыг өөредери, кадык камгалалында электроннуг баазалар, күрүне болгаш муниципалдыг ачы-дузаны электроннуг арга-биле чедирери, ниитизи-биле информастыг-коммуникациялыг технологияларның ажылгалының деңгелин ниитилелге бедидери-дир.

Чазактын сайтызында Дарганың Интернет-хүлээп алышкыны ажиттыган. 2010 чылдың майдан декабрыга чедир ону дамчыштыр **хамаатылардан 112 медеглелдер** кирген болгаш сайгартыган.

Күрүне органның Интернет ачы-дузазы оларның ажыл-чорудулгазын ажык болгаш көскү болдуруп турар болгаш ол ажыл-ды улам экижидеринге идигни берип турар. Ол чаңгыс эвес ниитилел институтунун контролонда. Санкт-Петербургтун парлаганы хөгжүдеринин институтунун тускай эртемниглери ам ийи чыл улаштыр бистин Чазак сайтызын "шинчип" турлар. Оларның үнелел берип турары-биле эрткен чыл дургузунда республиканың информастыг ажык чоруу барык ийи катап өскөн.

Амгы шагның информатика технология коммуникативиле биле эрге-чагыразында харылзааны чуртары чугаажок, ынчалза-даа **дээн техника чугаалажылганы солуй чугаажок.** Ону чурттагы ужуражылгалардан эске-лур. Чазак отчеттарының дижик, азы Чазак кежигүн-неделя санының кожуну ыяап-ла үнүүшкүннеринин **400** ажыг янзы-бүрү сана-дар, шийтирлеттинмейн ту-тырылгарга хамаарышты-рылгарны чон тургускан. Ол паромнардан буступ дүжер чуртталга оран-саваларынга "адрестерде" садып турар-дан эгелээш, бодунуң ажыл-эгелеп аарынга чедир айты-болгаш саналдар-дыр. Бо э-де отчетка хамаарышты-материалдар сайгартынып-келир неделяда Чазак хур-оларны боттандыраарының т-биле хемчеглер планын бад-бис.

Ол бүгү херек кырында биле бистин ниити сорулга-ажыл-чорудулгавыстың болур ужурулуг, хүндүлүг пар-тарийлер. Ону чедип алырда, шын байдалды чугаалаары-кортокан ажыы чок. Чүнү шыдаар бис, чүнү шыдавас-ажыы-биле чугаалаар х-Популизм болгаш кижиге бүрү күзелин хандырыксаар чору-чүвеге чедирбезин билир-Акша-хөрөңгини он-он тудуг-хензиглеп үлөп-ле турган, а х-херек чылбас. Мурнадыр чүү-нин оочурун тургузары чу-уруглар сады азы школалар-дур — езулуг мурнадыр туду-Ынчалза-даа республикада с-ның саны он-он болганда, ши-апаар. Ол республиканың мун-палдыг удуртулгаларының, күү-чи болгаш хоойлужудулга э-чагыргаларының чөпшээрех-гелиг шийтири болур ужурулу

Силерден дилээм: округта-нарга ажылдап тургаш, Чазак-бо туржун деткип, чиг эттин-рыгдалын болгаш көрдүнген ак-хөрөңгинин көпеек чедир аж-лалын кичээңгейге ап көрүн-Көскү түңнелдер чугула, ол-гайын чон чыыштарынга х-кижилер чугаалаан болдур ийи

Хүндүлүг депутаттар!

Бо чылын бистерни ниитил-ужур-уткалыг улуг болуушкун-**Тыва күрүнениң 90 чылы** ман-турар. Бо юбилей каттыштырык-кайгамчык улуг эгени бээр. С-дээрже байырлал-ла дээш байы-лаары эвес, а хая көрүнүп, респу-ликаның эрткен оруунга үнелел-берип, адалары-выстың болга-өгбелеривистиң оң тургустунууш-кунунга болгаш хөгжүлдизинг-кирген үлүг-хуузуңга үнелел-берип, а амгы салгалга бодуну-күш-ажылы-биле Тывавыстың-келир үези дээш күжүн берип-чораанарга мөгееринин аргазы-бээр-дир.

Төрөөн черге ынакшыл, оон-төөгүзүңге хүндүткел назы-хар-чокка, кандыг-даа политиктиг үзүл-бодалдыг, аңгы-аңгы национал-кижилерни каттыштырар. Бистин-демниг чоруувус болгаш күжө-нишкенин ажылче хөдөлүш-кинивис республикавыстың че-динишкенин хөгжүлдизинин, оон-бурунгаарлаашкынының кол өзү-болур ужурулуг.

СПОРТ - СПОРТ

«ДҮРҮМНҮ ҮРЕП,
ӨСКЕРТКЕНИН МИННИР
АПААР...»

Мээң ачам аныяанда элээн хурежил чораан болганындан ийикпе, ол үргүлчү-ле мөгөлөр база хүреш дугайында көрөөн оорар кижиче. Ооң чылаал органь-биле алырга, тыва хүрешке йи холдун адыжы-биле черле даянып болур, харын-даа спорт даяктап халып-даа тургаш, хурежил турган. Оона-биле хурежил турган мөге бир талакы кырынга олурупкан азы бир шенээ-биле чер даянган тава-рында ол октаткан деп санадыр.

Эрткен чүс чылдың чеден чылдарында чедир Тывага тыва хүрештин шак ол эрги чуруму күштүг болуп, ажылгалга турган. Ону 1971 чылдың малчыннар Наадымының хурежи-биле бадыткап болур. Ол хурешке Тес-Хемниң аныяк мөгези Валерий Араптанньи хоочун мөге сүүр-оол Ондар хоюпкаш, доңгайыр чер даяндырыпкан. Ынчалза-даа ынчангы хүрешти эрттирип турган судья коллегиязы аныяк мөгени октаткан деп аңагай баргаш, ийи мөгени катап эрттирипкен.

Шак ынчан Валерий Араптанньи ордунун ат-сураглыг удурланык-ызын октааш, шүглүп каан. Бир вес тыва хүрешке хол бажы-биле ер даяндырыпкан мөгени черле каткан деп санаар турган чүве болза, 1971 чылдың Наадым хурежинге Валерий Араптанньи эвес, а оочун мөге сүүр-оол Ондар үүлген боор апаар-дыр. Боуварылганың дугайында сактып хуур хоочуннар ам-даа бар.

Тыва Арат Республика үезинде тывага хүреш аажок сайзыралды, чер бүрүзүнге мөгелериниң санын эгелээп турган болза, а автономнуг область үезинден элээш, национал тыва хурежи-ске хамаарылга шоолуг эвес барган.

1960 чылдардан эгелээш, СРЭ-ге спорттун национал хевир-рин сайзырадырының програм-манын боттандырып эгелээни-биле аа хүреш катап база шору сай-ралды ап эгелээш. Ынчалза-даа үелер тыва хүрештин сайзы-рынга чидириг чок кылдыр тпээш. Мөге салыкчыларының эгени кыйгыраы, ону алгаары ош тыва хүрештин оон-даа өске раш езулалдары ол үелерде тундуруп калган. Эң-не ат-су-галыг мөгелерни санавааска, итпү мөгелер содак-шудаа-даа, дыг ийди-даа чок, хөйлең-чүвүр, пык идик кедип алгаш хурежил турган. Тыва хүрештин чамдык ар-лары база ол үелерде утун-руп эгелээш.

1970 чылдан эгелээш Моолдун окку аймактарындан мөгелер аага кээп, ылаңгыя Бүгү-эвилел эгелиг «Азия төвү» турнирге илдың-на киржиپ турар болу-рган. Ол үелерде моол мөгелер-и күш-шыдалы-даа, арга-мер-жили-даа тыва мөгелерден тык турган болганы-биле ынчан-аа моол мөгелерниң киржил-и-биле болуп эртип турган тыва раш маргылдааларында чүгле ол мөгелер шүглүр турган.

Сөөлүредир ол күштүг моол мөгелерни бутче кирип чыткаш, дир хоюпкаш, чер даянды-птар тыва мөгелер тыптып-тен. Ол үеден эгелээш бистин раш эрттирер судьялары-вис хурежил тургаш чер даяныпкан ол мөгелерни

санаышаан, тыва хүрештин чуруму чер-ле ындыг, холу-биле чер даянган мөге октаткан деп санадыр джи берген. Мынчал кээрге, тыва хүрештин чурумунун, хурежил турган мөге чаңгыс холу-биле чер даянырга-ла, октаткан деп санадыр болу бергенинге моол мөгелерниң «буруузу» бар болуп турар.

Тыва хүрештин тыптып база сайзырап келгени хөй чүс-чүс чылдар-биле санаттынар болгай. Ол хире үр үе дургузунда чер даянып хурежил болуп турган хүрештин чуруму чер даянып болбас кылдыр өскерли бээр, ол хүрештин шала хоомай болу бээр черле билдингир. Бирээде, хурежил турган мөге чаңгыс холу-биле чер даяныпкаш октаткан боорга, хүреш көрүш чок кылдыр сагындырар. Өске талазында, хурежил тургаш, чаңгыс холу-биле чер даяныпкаш октаткан диттирге, ол мөге база хомуданчыг болур. Оон аңгыда чүгле йи бут кырынга быжыгланьп хурежил өөрөнгөн мөге деңнээр, йи холу-биле даянып болуп байдалга хурежил өөрөнгөн мөгениң хурежи хостуг болуп болганы-биле туружу база быжыг болур. Бистин тыва мө-гелеривистин моол мөгелерге бол-ган-на чок октадыптар чоруунун бир чылдагааны ында болуп турар.

Содак-шудаа, кадыг идик кедип алгаш хурежил хүреш дээр, алызы-ла Моолга сайзырал алган, моол чоннун культуразындан, амыдыралындан биске келген хүреш болуп турар. Ойрат уктуг чоннар-биле тыва урянхайларның хевис кырынга кызыл-даван хуре-жил хүрежи шаанда турган деп турар. Бурят чоннун дөрбелчин шыйыг иштинге хурежи амгы үе-ге чедир артып калган.

Амгы үеде чамдык эртемден-нер японнарның сумо дээр хүре-жин бурят чоннун национал хүре-жинден дөзевилеттинип алдыган хүреш деп санап турар. Шынал-ла, ол хүрештерниң кайызында-даа хол даянып болбас болгай. Чеден чылдар үезинде тыва хүрештин чуруму өскерлип турда, бистин хүреш эрттирип турган башкарык-чылары-вис шак ол чаңгыс хол бажы-биле даяндырарга-ла, ок-таткан болуп хүрештерни бодап турган чадавас.

Моолдар биле тывалардан аңгыда, содак-шудаа, кадыг идик кедип алгаш хурежил национал хүрештиг чон делегейде кайда-даа чок. Ынчангаш моол болгаш тыва хүрештерниң аразында ылгал хе-рек кырында чок. Шынында ол чаңгыс хүреш-тир.

Тыва хүрешке даянып болбас деп чүве тып алгаш, тыва хүрештин болгаш мөгелерниң сайзыралынга чедимче чок байдалды тургузуп алган-дыр бис деп ажы-биле минингенивис черле дээр хире. Чадаг-тергени кижилер шагда-ла чогадып каапкан чүве болганда, ону ам катап чогааткан херээ чок. Тыва хүрешке даянып болбас деп ону өскээр чогадып турбайн, катап оон эрги чурумунче кирер, ол-ла-дыр. Ынчаар чурумчудар болза, Моолдун улуг Наадымынга-даа шүглүп үне бээр мөгелер тыва чондан үнүп кээр. Чүге дээр, бистин мөге уксаавыс кажанда-даа үстүп читпес.

Дмитрий ДУРБУЙ.

ИВАН КҮЖҮГЕТТИҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Чоокта чаа республиканың шыырак шыдыраачыларының бирээзи Иван Дуктүгович Күжүгеттин 50 харлаан юбилейинге турас-кааткан хөл-шыдыраага респу-блика чергелиг маргылдаа болуп эрткен. Аңаа Кызыл хоорайдан болгаш кожууннардан нити-зи-биле 42 шыдыраачы киришкен. Оон иштинде 10 ойнакчы мастерге кандидат аттарлыг дээр-ге-ле, маргылдааның кандыг байдалга эрткени билдине бээр.

Кончуг чидиг демиселдин түң-нелинде республика чемпиону чорааш, Артыш Чүлдүм чаңгыс-даа кижиге уттурбайн, тилекчи атты чаалап алгаш, 5 муң рубль база медаль-биле шаңнаткан. Ийги черге спорт мастеринге кандидат, 15 харлыг спортчу Эртине Доржу (Өвүр кожуун), үшкү черге Артур Адыг-оол (Бай-Тайга кожуун), а дөрткү черге Владимир Саая (Барыын-Хемчик кожуун) төлөтпиг болган. Шаңналдыг черлерге кирген бо шыдыраачыларга ойнакчы бүрүзүнге хойларны база медальдарны тывыскаан.

Маргылдааның киржикчилерин организаакчы сеске чедир шаңнап-мактаан. Тускай шаңналдар база

элбек болган. Чижээ, оларның аразындан Өвүр кожуундан эмчи Валерий Николаевич Кууларга — «Эң эки деткикчи», Чадаана хоорайдан кээп киришкен 5-ки классчы Шыдыраачы» деп тускай шаңналдарны тывыскаан.

Иван Дуктүгович Күжүгет Алаш хемниң бажы, күчүлүг Кызыл-Тайганың баарында төрүттүнгөн. Ол чүгле республика чергелиг шы-дыраачы эвес, а аныяанда хостуг хүрешке ынак чораан, амгы үе-ге чедир хол теннинге ойнап чо-руур. Ол аңнаарынга, балыктаа-рынга, агаарларынга база тыва хүреш көөрүнге кончуг сундулуг.

Бо хоочун спортчуга турас-кааткан маргылдаа кончуг бедик деңгелге эрткен. Маргылдааның киржикчилери Иван Күжүгеттин өг-бүлөзүнге, дөргүл-торелинге кончуг эки шыдыраа байырлалын организаастааны дээш өөрүп четтиргени илереткен.

Бо маргылдаага Барыын-Хем-чик болгаш Ак-Довурак хоора-ның база-ла хоочун шыдыраа-чылары киришкен. Оларга бо-даарга, Өвүр биле Чоон-Хемчик кожуун аныяк ойнакчыларны арга-

дуржулга алыры-биле киришти-рип келгени мактанчыг.

Аныяк шыдыраачыларның Ба-рыын-Хемчик кожуунда чок болуп турары (азы киришпейн турары) чүнү херечилеп турарыл? Ол чорук кожууннун школаларында, куль-тура одагларында чаңгыс-даа шыдыраа бөлгүмнеринин чогуң херечилеп турар. Ол канчап-даа таарышпас. Чижээ, Калмыкияны көрээли. Ында шыдыраа дыка нептеренгей. Школаларда ону док-таамал өөредип, ойнадып турар. Түңнелинде калмыктар аразында чүгле спорт мастерлери эвес, а гроссмейстерлер безин бар.

Мээң билирим-биле алырга, Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы ийи-үш чыл бурунгаар республиканың школа-ларында шыдыраа бөлгүмнерин ажыдарын бадылап каан турган. Ынчалза-даа оларны амгы үе-ге чедир боттандырыбайн турары меңээ билдинмес болуп артып турар.

Ч. ОНДАР,
ТР-ниң күш-культураның
болгаш спорттун тергини.

ЭКИ СПОРТЧУ ЧАЖЫНДАН ХЕВИРЛЕТТИНЕР

Амгы үеде бодунуң амыдыра-лын спорт-биле чаа-ла холбап эгелеп чоруур уругларын деткип, оларның келир үезинче сагыш-бодалын углап чоруур ада-иелер эвээш эвес. Ажы-төлү спорттун кайы-бир хевирин шилип алгаш, спорттун ол хевиринге чедишкин-нери көстүп кээп эгелээр, ада-иениң өөрүшкүзү, чоргааралы деңгээр чүве чок болуп, күзөлдери талыгырда ораннарже, кода-хоо-райларже ужугуп чедип турар болу бээр.

Оон ужурунда олар, ажы-төлү чурттуң кайы-даа хоорайларынга барып маргылдааларга киржир дээн болза, акша-хөреңгини албан тып бээрлер. Бажыңыга-даа, ажы-лында-даа ажы-төлүнүң спортчу чедишкиннерин сагыжындан черле салбас, оглунуң азы уруунуң ол чедишкиннеринге сеткил-күзели кезээде чүгленип чоруур, шак ындыг уян, чаагай сеткилди ада-иелерни кижиче канчап мактавас, оларга канчап чоргаарланмас боор. Бистин бүгү делегейге ады-сураа билдингир спортчулары-вис база-ла шак ындыг авыралдыг, ачы-буянын ада-иелерниң ачы-зында боттарының шылгараңгай чедишкиннерин чедип алган болгай.

Кандыг-даа кижиниң амыдыра-лының спорт-биле холбаалыг болу бээр ол кижини чажындан-на кандыг өг-бүлөгө база хүрээлге өзүп кээрден албан хамааржыр. Бир-ле дугаарында ада-иеси, ажы-төлү, азы бүгү өг-бүлө аразында найыралдыг, бот-боттарын билчир, деткижер турар ужурулуг. Азы өг-бүлениң амыдыралы нити-зи-биле кадык база тайбың болуп ужурулуг.

Бир эвес өг-бүлениң иштинге бир кылыктыг азы каржы кижиче турар болза, ол өг-бүлениң кежи-гүннериниң аразында билчиштин турбас, ол кижилерниң бот-бот-тарынга хамаарылгазы багай болур. Элээди уругнуң спорттун кайы-бир хевиринге хандыкшы бээринге ол өг-бүлениң кежигүннериниң нити-сонуургалы база салдар че-дирип болур.

Өг-бүлөдө эп-сеткил, билиш-кин бар болза, ажы-төлү ада-и-зинин сонургалын, күзөлдө-бодалын сеткилинге бедик тудуп алгаш, спорттун кайы-бир хевиринге хоо-май эвес чедишкиннерин чедип алыр. Чижээ, адаларының хүреш база мөгелер дугайында солун чу-гааларын дыңнап өскөш, сөөлүндө барып-боттары мөгелер-болу бергилээн оолдар кайы хөй. Ол

ышкаш элээди уругну спортка хандыкшыдарыга ада-иенинги боттарының үлегери база черле улуг. Чүл дээр, ада-иениң кайы-зында-даа спортка сонургал база иделкей чок болза, ажы-төлүнүң база спортка сонургалы хирелиг болур. Ынчалза-даа бодунуң кайы-бир чоок кижилериниң төрөлдө-риниң, эш-өөрүнүң азы тренер башкыларының аайы-биле спорт-тун кайы-бир хевирин шингээдип алгаш, тергин эки көргүзүлгени база чедип алган спортчулар эвээш эвес.

Россияда база даштыкы чурт-тарда спортчулар белеткээр баа-заларны, төптөрни хоорайдан ырак, арга-арыгыг, хөлдөр-хем-нерлиг, арыг агаарлыг черлерге тудуп кылып каан болур. Ол чүге ындыгыл дээр, спортчу кижиче үр-гүлчү улуг күш үндүрүп, хөй шим-чээшкннер, күш-биле кылыр мергежилгелер кылып белеткенер болганда, аңаа арыг агаар эң-не чугула.

Ындыг янызыг бүгү-ле черге-лерниң маргылдааларыга киржи-п чоруп турар спортчулар аңаа бе-леткелдерден хостуг турган үеле-ринде үргүлчү белеткел төптөринге база көдээ черге турар болза эки. Спортчуларның чири чеми дээр болза, ол эң-не арыг, чаагай, сүү-зүнүг чемир болуп ужурулуг. Тыва мөгелер суг болза, тыва национал чөмнөрни хүн бүрүдө чири черле албан.

Спорттун бүгү-ле хевирлеринге чурттуң чыынды командаларының кежигүнү болу берген спортчу-ларга Европа, делегей чемпио-наттарыга болгаш Олимпий оюн-нарынга киржир эрге бар апаар болгай. Оон аңгыда ол хире дең-гелге чеде берген спортчулар чам-дык бедик чаданың турнирлеринге база киржи бээр болганда, олар профессионал спортчуларга ба-рык-ла дөмейлежи берген спорт-чулар болур. Бокс, кикбоксинг болгаш спорттун оон-даа өске чамдык хевирлеринге ол хире бедик чергеде турар спортчулар спорттун профессионал хевиринче шилчий берген база болур. Ат-сураглыг тыва боксер Саян Санчат ону бодунуң үлегер-чижээ-биле көргүзүп каан.

Моол күрүңде национал моол хүреш спорттун профессионал хевиринче барык шилчий берген. Ында кижиче чигинер чүве-даа чок. Чүл дээр, моол хүреш спортунун дээди чергезинде (элитата) турар азы начын, чаан, арзылаң, авырга

деп ат четкен мөгелер акша-хө-реңгини боттарының амыдыра-лынга четчир кылдыр ажилдап аар апарган. Сөөлүндө барып тыва хүреш база моол хүреш ышкаш, спорттун профессионал хевир апаар дээрзинге мен, бодум хуум-да, черле чигинмес мен. Ол ха-маанчок келир үеде тыва мөгелер Моолга барып профессионал байдалга хурежил, акша-хөреңгини ажилдап ап турар апаар үе база черле чайлаш чок келир хире.

Профессионал спорттун аныяк спортчуларга ажыктыг эки талазы чүл дээр, ол оларның хүн бүрүдө кылыр ажылы апаар болгаш база спортчу амыдыралын үндөзүни апаар. Оон аңгыда профессионал спортчу кижиче өске ажыл кажан-даа кылбас.

Маңаа чижек кылдыр чүнү чу-гаалап болурул? Өске чүве кыл-байн, чүгле хурежил турар мөге оон-биле дең күштүг база салым-чаянныг боорда, кайы-бир черде харысалгалыг ажыл кылып турар мөге канчап-даа күш четпес болур. Оон ужуру чүдөл дээр, хары угда ийи харысалгалыг ажылды долу-зу-биле деңге күүседип четтигер ындыг улуг энергия кандыг-даа ки-жиде чок. Азы кандыг-даа кижиниң бодунда бар энергиязы өй-хем-чээлдиг болур. Спорттун дыка хөй хевирлериниң мергежил база ажыл деңгелдиг кылдыр сайзырай берген ужуру ында.

Амгы үеде дыка хөй студент мөге оолдары-вис бар болгай. Кышкы үеде азы өөредилге сезону эгелей бээр, ол мөгелерниң көр-гүзүлгери арай кудулай бээр боо-ру оларның өөредилгеже чардык-каш, бүгү долу күжү-биле хурежил шыдавайн турары ол ышкажыл. Ынчаарга күскээр чайдан эгелээш, ол оолдарның хурежиниң деңгели бедип кээри дээр, оларның чай-гы дыштанылга үезинде дыштаны бергениниң демдээ ол. Эрткен чылгы Наадымның хурежинге чамдык студент оолдар ботта-рының кончуг күштүг онагларын октап тургаш, бо бодалды бадыт-каан.

Ынчангаш салым-чаянныг элээди база чалыы спортчуларның, спорт делегейиниң шыпшыкта-рынче үнеринге эки спорт школа-лары, ат-сураглыг, шылгараңгай тренерлерден аңгыда, оларның ада-иелериниң болгаш өске-даа чоок кижилериниң моральдыг база материалдыг деткимчези херек болур.

Дмитрий ДУРБУЙ.

50 ФОТОПОРТРЕТТЕР

Шак ындыг аттыг делгелге Кызылда Чурукчулар бажыңда май 16-да ажыттыңан.

Республиканың культуразына хамаарылгалыг бо делгелгени Тываның билдингир фото-чурукчуларының бирээзи, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү Май-оол Чыргалович Чооду организаастаан. Тес-Хемниң Самагалдайга 1961 чылда ол төрүттүнген болгаш бодунуң 50 харлаан юбилейинге шак ындыг санныг өнүгү фотопортреттерин делгээни ол. Ооң-биле чергелештир фото-чурукчу автор уран чүүлче ажылдап киргенден бээр мугур 30 чыл болуп турар.

Май-оол Чооду Кызылдың 2 дугаар школазын дооскаш, уран чүүл училищезиниң чурулга салбырынга өөрөнгөш, Тываның ном үндүрер черинге чурукчу болуп ажылдап кирген. Бодунуң тускай мергежилин бедидип, ол ынчангы Совет Эвилелиниң өске хоорайларында ном парлаарының, ооң чурук каасталгазының уран чажыттарында база өөрөнгөн. Бо хүнерге чедир ол 500 ажыг янзы-бүрү номнарның чурук каасталгазын кылган болуп турар.

Төрүмелинден салым-чаянныг болгаш Май-оол Чооду ном парлаарының чажыт аргаларын боду шингээди алган. Соолгу он чылдарда фото-чуруктарже киргеш, ном дизайнери база апарган. Ынчангаш ооң чогаадып кылган номнарының дашты, ишти Россия, делегей чергелиг номнардан чыда калбас. Ол хой санныг, бедик эстетиктиг утка-шынарлыг буклеттерни, проспектилерни, открыткаларны, «Енисейниң төрүттүнген оранында»

дел фотожурналды чырыкче үндүргөн. Ооң чогаадыкчы ажылы төрзүн черинге, төрзүн Тывазынга, төрзүн Кызылынга хамаарылгалыг. Тываның хоорай-суурларында, бойдузунда, кижилеринде чүү эң эки, онзагай чараш болдур, ооң кичээгейлиг карактары дораан-на көрүп кааптар. Ол доктаамал чогаадыкчы дилээшкнде: Россияда, делегейде парлаалга талазы-биле, фотоаппаратура талазы-биле, ном-сеткүүлдер дизайнының талазы-биле чаа чүүлдерни доктаамал хайгаарап, бодунга шингээди ап турар. Тываның онза-чараш бойдузун тыртырып аары-биле Тожудан Монгун-Тайгага чедир чылдың шупту үлөрүнде та чеже четкен. Ол хамаан-чок Монгун-Тайга шыпшыынче ол 2 катал үнгөш, оон төрзүн ораның

тыртырган ховар чуруктарлыг.

«50 фотопортреттер» деп делгелгеде Май-оол Чооду бистиң амгы үежилеривистиң портреттерин делгээн. Портрет жанры чурулгада, фотографияда эң берге жанрларның бирээзинге хамааржыр. Автор портретте кижиниң иштики, даштыкы делегейин, кым-даа болза, көрүп, билип кааптар кылдыр көргүзөр ужурулг. Делгелге ажыдышының үезинде чурукчулар, фотографтар, чогаалчылар, музей ажылдакчылары «автор бодунуң сорулгазын кайгамчыктыг чедиш-кинниг боттандырган» деп демделзэннер. Бо фото-делгелгеде күрүне ажылдакчылары: Сергей Шойгунун, Лариса Шойгунун, Шолбан Кара-оолдун база Тываның билдингир кижилери: Вера Байлактын, Монгуш Кенин-Лопсанын, Куулар Черлиг-оолдун, Сат Кенин-нин, Владимир Орус-оолдун, Ондар Эдуардтын, Стас Ирилдин, Надежда Кууларның дээш, өскелерниң-даа онзагай портреттери делгеттинген. Вячеслав Донгактын чогаатканы «Хову стили» деп аттыг национал чараш идик-хептиг даңгыналар портреттери хой санныг. Бо портреттерни, делгелге май 29-та доостурга, күзелдиг улуска садып болур деп, автор чугаалап турар. Оглу Байлак Москваның парлаалга университетин дооскан, а Байыры база-ла ында өөренип турар. Ооң кады төрзүн, калган акызы Мартый-оол Чооду Москваның Суриков аттыг чурулга академиязын дооскан турган. Уран чүүлдүн салгалы үзүлбес деп чүве ол.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
чогаалчы.

Юбилейиңер-биле!

Бистиң акывыс, эживис Алексей Дойлук-Хаакс ХОМУШКУ май 27-де 60 харлаар. Ол Бай-Тайганың өөрөдиге килдизинге үр үеде инспекторлап, район Совет күүскамунга килдис эргелекчилеп, кожуун чагыргазының хере эргелекчизинге ажылдаан, Уругларның чогаадылга бажы директорлааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

Ол чонунга хүндүткелдиг, күш-ажылдың хоочуну к Акывыска, эживиске узун назынны, амыдыралыңга аас-кежы быжыг кадыкшылды күзедивис.

Амыдырал коопалары амыр эвес

Артык-тудуу, шаптараазын... чүү чок дээр!

Каалама эвес-даа бол, 60 артты

Аргамчы дег дүрүп чораш эрткен сен ийин.

Топтук, оожум чолдуг болган бүдүжүңер

Төрөл чонга өөрөдиг бооп артып калыр!

«Чуртталганар узун оруу төнмес болзун,

Чуртувустуң чоргааралы оглу-дур сен» деп йорзеп тур б.

Курай, курай!

Дунмалары, эш-өө

Айтырыг-ха

КЫЗЫЛГА ХЕВЭЭР АРТКАН

Май 26-дан эгелээш Кызылга орук өртээ 15 рубль апар, ол дугайында Чазак доктаалы үнген дээр шын бе?

А. ЕНДАН,

ажыл чок киж.

Кызыл хоорай.

Редакцияның дилээ-биле тарифтер талазы-биле байдалды Тарифтер талазы-биле албаның удуртукчузу Елена Каратаева мынчаар тайылбырлаан:

—Ындыг эвес. 2011 чылдың ийги кварталында Кызыл хоорайга маршрут таксилер-биле пассажирлер аргыштырылганың өртээ 13 рубль хевээр арттар. Ону Тыва Республиканың Чазаның май 13-те №201 доктаалы-биле бадылаан. Айтырыг салган кижиниң бодап

турары 2011 чылдың май №307 доктаалын езугаар о тзэн чүгле чаңгыс хоорай ч маршрутунга—Кызыл—Сукул зынга өскерткен. Ону 13 руб ганындан 15 чедир өстүрг маршруттап чоруп турар ажылгал транспортунга, оон де пассажирлер аргыштыры хуу кижилерге база хамаар

Ындыг турбуже, чаа тари тааттыңан чурум езугаа албан-езузу-биле парлаан х 10 хонук эрткенде, күштүг кирер, доктаалды «Шын» б «Тувинская правда» солун 2011 чылдың май 21-де па Ындыг болганда Кызыл—С аразынга чоруурунга 15 ру 2011 чылдың май 31-ниң бе негевес ужурулг.

ХЭЭЛИ АПКАШ...

Кожуун эмнелгезиниң кол эмчи-зи Эльдона Монгушту РФ-тиң КК-зиниң 290 чүүлүнүн 1 кезээнде көрдүнген кем-херек үүлгедиишкенин (хээли берикчизинге ажыктыг кылдыр ажил күүсеткеш, бир эвес хөдөлишкени албан-дужаалдыг кижиниң албан-хүлээлгезинге хамааржыр болза, ол кижиниң хээли алганы) кылганынга Каа-Хем район суду буруулуг деп санаан.

Судтун илереткени болза, 2010 чылдың сентябрь 27-де кадык камгалалының муниципалдыг албан чериниң кол эмчизи Эльдона Монгуш бодунуң ажилдаар кабинетинге Авыйган суурнуң акушер пунктузунуң фельдшеринден 50 муң рубльди хээли кылдыр алган.

Район суду кеземче херээнин бүгү материалдарын сайгарып көргөш, күрүне ялалакчызының санын дыңнааш, чиигедир байдалдарны барымдаалааш, Эльдона Монгушту 200 муң рубльге торгаан. Оон аңгыда аңаа немелде шиит-келди база үндүргөн: үш чылдың дургузунда муниципалдыг болгаш күрүне албан черлеринге удуртур албан-дужаалдарга ажилдаарын хораан.

Район судунуң шииткелин чарлаан соонда он хонук дургузунда Тыва Республиканың Дээди судунга хомудап болур.

Дмитрий ЧЕРЕВКО,
Каа-Хем районунуң прокурорунуң оралакчызы.

«ЭНЕРГОТУДУГ» кызыгаарлаттыңан харысалгалыг ниитилел КВАРТИРАЛАРНЫ ТУДУГ КЫЛЫКЧЫЗЫНДАН

Объектиниң ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каьттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каьф тууйбу бажың	1	43,26	9,96	1,2,3,4
	2 тип 1	84,63	11,50	1
	2 тип 2	74,78	12,27	1,2,3,4
Дужаар хуусаазы 2011 ч. 3 кв.	3	97,80	11,50	2,3,4

1 дөрбелчин метрде өртээ 34 500 рубльден өрү Каш базым черде быжыг гаражтар бар.
ОЛ БАЖЫҢДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР:
тел/факс: (39422) 4-85-29, 8-923-268-90-73, 8-923-386-80-48.
Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09 очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 8465. Чагыг 58. Номери парлаалгаже дужааганы: график езугаар — 21,00, херек кырында — 20,00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Тыва-кредит». Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049304740. Россия Федерациязының Парлаалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ордакы Сибирьде регионнар аразынын девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкзөн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодаптары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРА